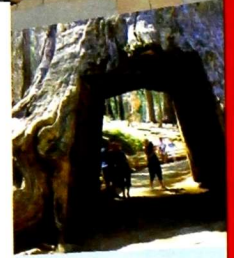
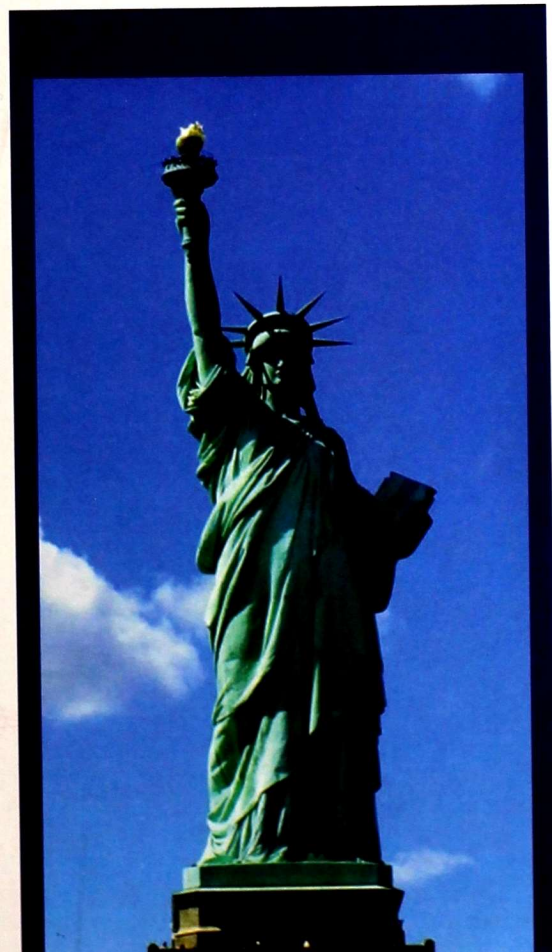
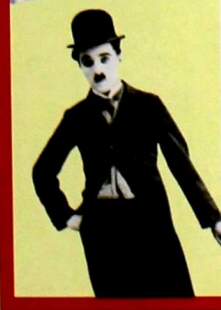
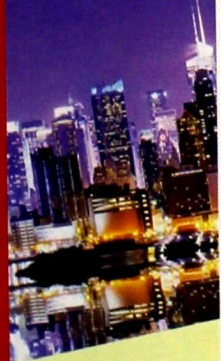

Кырг. 9х
520

СБО

АМЕРИКА КОШМО ШТАТТАРЫ

УДК 087.5
ББК 92
Б 20

Түзүүчү А. Орозова

Б 20 **Америка кошмо штаттары:** Балдар энциклопедиясы/ Түз. А. Орозова; Котор. Р. ;– Б.: Кутаалам, 2017 – 48 б.: сүр. кырг.

ISBN 978–9967–28–353–4

АКШ – маданий мурасы бай жана кызыктуу тарыхка ээ болгон өлкө. Ал узак убакыт калыптануу жолун өтүп, дүйнөдө чон сый-урматка ээ болду. Америка дүйнөгө таанымал улуу жана таланттуу инсандарга бай: алсак, Авраам Линкольн, Марк Твен, Уолтер Дисней, Мартин Лютера Кинг жана башкалар. Бул өлкөдө көптөгөн маданияттар, улуттар, менталитеттер аралашып кетти. Бүгүнкү күндө АКШ- экономикасы өркүндөп жаткан өлкө. Бул китепте АКШ жөнүндө кызыктуу маалыматтар-архитектуралык эстеликтеринен тартып улуттук тамак-аштарына чейин чогулган.

Б 4802060000–17

ISBN 978–9967–28–353–4

УДК 087.5
ББК 92

© «Кутаалам» ЖЧК, 2017

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ 4

АМЕРИКА КОШМО ШТАТТАРЫНЫН ТАРЫХЫ 5

АКШНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ 7

АКШНЫН КАЛКЫ 8

АКШНЫН СИМВОЛДОРУ 10

ӨЛКӨНҮН АЙМАГЫ 12

РЕЛЬЕФ. КЛИМАТЫ 13

ЖАРАТЫЛЫШЫ 16

ӨСҮМДҮКТӨР ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ 22

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 26

МАДАНИЯТЫ 31

ТУРИЗМ 36

АТАКТУУ АЖАЙЫП ЖЕРЛЕРИ 38

МАЙРАМДАРЫ 44

ТАМАК-АШЫ 46

КИРИШҮҮ

Көз мелжиген мейкиндикти ээлеген, бүтүндөй 6 алкакка созулган аймакта, 50 Америка кошмо штаттары жана эеспсиз шаарлар жайгашкан.

Эркиндик статуясы, Эмпайр стейт, Голливуд жазуусу бар белгилүү тактай, Лас-Вегастын неондук жарыктары, Ак үйдөгү Алтын дарбазалар дүйнө жүзүнө мурдатай эле белгилүү. Ушулар сыяктуу эле америкалык бренддер да таанымал, алсак Google, Apple, Disney, Coca-cola жана башка корпорациялар.

Көпчүлүк туристтер Нью-Йорк, Нью-Орлеан, Лос -Анджелес жана Сан Франциско сыяктуу белгилүү мегаполистерге саякатка чыгууга жана жергиликтүү кооз жерлерди көрүү үчүн келишет, Америка-биринчиден кооз жана таң калаарлык пейзаждары менен өзгөчөлөнөт.

Америка Кошмо Штаттары – дүйнөдөгү эң ири державалардын бири. Географиялык жактан ыңгайлуу жайгашуусу экономиканын жана туризм тармактарынын өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Бир эле өлкөдө Каскаддарды камтыган аскалуу тоолор, түштүк-батыш гараптагы чоң жана мифтик чөлдүү ландшафтар, Техас жана Канзастын чексиз туздүктөрү, Флориданын тропикалык пляждары, Калифорниянын секвойялары, Жаңы Англия-

нын эч ким колу тийбеген айылдары сыяктуу кооз жерлер жайгашкан.

Өлкөнүн кендиги анын калкынын көп улуттуулугун айгинелеп турат. Америка-бул эркин мамлекет. Көпчүлүк дүйнөгө таанымал болгон инсандар америка жараны болгону менен сыймыктанса болот. Бул тизмеге Авраам Линкольн, Марк Твен, Ч. Чаплин, Уолт Дисней, Луи Армстронг, Мартин Лютер Кинг, Элвис Пресли, Мохаммед Али, Майкл Джексон, Майкл Джордан ж. б. Бул инсандар дүйнөнү өзүнүн жетишкендиктери менен таң калтырып келишкен.

АКШ-көп улуттуу өлкө. Ирланд америкалык, италиялык америкалык, афроамерикалыктар, кытайлыктар, латиноамерикалыктар бар. Ушул улуттардын баарын америкалык кыял бириктирет.

Америка-иммигранттардын улуту болгондуктан өлкөнүн маданиятында кандайдыр бир так калтырды. Чет өлкөдөн келген адамдарга жыш толгон. АКШда жергиликтүү америкалыктар аз, АКШнын европалык тамырлары тээ 1500-жылдан бери созулуп келе жатканын баса белгилей кетсе болот.

АКШ – ар кандай салттардын, маданияттардын, кооз архитектуранын, компьютер жана маалымат тармагында чоң жетишкендиктерге ээ болгон өлкө.

АМЕРИКА КОШМО ШТАТТАРЫНЫН ТАРЫХЫ

Азыркы Американын территориясына биринчи көчүп келгендер мындан 10–15 миң жыл мурда Аляска тонул турган Берингов кысыгы аркылуу келишкен. Байыртан эле бул материкте бири-бири менен байланышы жок уруулар жашап келген, ал эми биздин доордун XI кылымында Түндүк Американын жээктерине скандинавиялык деңиз сүзүүчү **Лейф Эриксон** келип түшкөн. Материкте жүзүмдөрдүн аябай көп өскөндүгүнөн ал материкти Винланд деп атаган.

XV кылымдын аягында (1492-жыл) деңиз сүзүүчү **Христофор Колумб** тарабынан бул континент Кариб бассейнинде табылган. Белгисиз материкти Европа өлкөлөрү Испания андан кийин Улуу Британия изилдешип колониялаштыра башташкан. АКШнын тарыхы ушул окуялардан башталат.

Континенттин жергиликтүү (аборигендер) эли үчүн колониялаштыруу катастрофага айланган. Европа элинин келиши менен жергиликтүү калктын маданияты жана жашоо образы аргасыз кыйроого учурай баштады.

Сан-Августин шаары европалыктардын алгачкы түзүлгөн шаары болду (1565-жыл). Биринчи туруктуу Англия колониясы 1607-жылы түзүлгөн. Ал эми бир нече жылдан кийин Плимут колониясын түзүшкөн пуритандар келишкен.

XVIII кылымда колонисттер европанын ар-кайсы өлкөлөрүнөн келе башташкан. Ал мезгилде Англиялыктар Атлантика жээктеринде 13 колония түзгөнгө жетишкен эле. Американын түндүк аймагын, башкача айтканда Канаданы француздар башкарып турушкан, алар менен англиялыктар көп убакытка чейин чек ара маселелери боюнча кас-

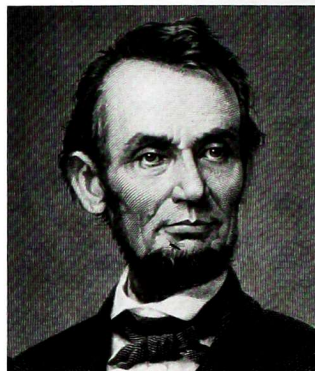
1492-жылы деңиз сүзүүчүсү Христофор Колумб тарабынан Кариб бассейнинде континент табылат.

ташып келишкен. Кылымдын аягында Англиялыктар бүт континентти көзөмөлдөөгө алышкан.

1776-жылы биринчи АКШ Президенти Дж. Вашингтондун башкаруу мезгилинде чоң маанилүү окуя болду, тагыраак айтканда көз карандысыздык Декларациясына кол коюлду. Бул документтин негизги автору Т. Джэфферсон болгон.

1776-жылдан 1865-жылга чейинки аралыкта Америка конфедерациясы континенттин батышын жана түштүгүн өзүнө кошуп, баштапкы 13 штаттан 36 штатка чейин көбөйтүшкөн. Техас, Орегон жана Нью-Мексико шаарларына ээ болду. Ушул эле мезгилде кулчулукту жоюу маселесиндеги көз караштардын дал келбестигинен, өлкө Түштүк жана Түндүк бөлүнүүсүнө дуушар болду. Бул маселени АКШнын 16-президенти А. Линкольн жөнгө салды.

Граждандык согуш (1861–1865 жж.) кулчулукка чекит коюп, бүт штаттарды бир бүтүндүккө бириктирди. Бир нече

Авраам Линкольн

жылдан кийин Кошмо Штаттар алдыңкы индустриялык державалардын бири болуп чыга келди.

XX кылымдын башында биринчи дүйнөлүк согуш башталды. Президент В. Вильсон нейтралитет сактоого канчалык аракет жасаса да, 1917-жылы Кошмо Штаттар согушка катышууга аргасыз болушту. 1929-жылы Фондулук базар кулап, өлкөдө 10 жылга созулган Улуу депрессия башталды. Бул экономикалык кризис бүт дүйнөнү каптады, айрыкча АКШ, Канада жана Европа өлкөлөрү көбүрөөк жапа чекти.

1939-жылы Европада дагы бир согуш от алды, Экинчи дүйнөлүк согуш башталды. АКШ дагы өзүнүн нейтралитетин жарыялады, бирок 1941-жылы Перл-Харбор базасы талкалангандан кийин Японияга жана анын союздаштарына каршы согушка чыгышты. Согуштан кийинки мезгилде Советтер Союзу менен болгон мамиледе чыңалуу байкалып турган. Бул «Кансыз согуш» деп аталган.

1950-жылдарга АКШ алтындын дүйнөлүк корунун жарымына ээ болгонго жетишти, ошондой эле дүйнөнүн 1/3 бөлүгүнө экономикалык жана саясий көзөмөл тургузду.

1969-жылы биринчи жолу Н. Армстронг бортунда космостук корабль Айга учкан.

АКШдагы жарандык согуш. «Янкилердин» «Джоннилерге» каршы болуусу.

АКШНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ

АКШнын мамлекеттик түзүлүш формасы боюнча 50 штатты бириктирип турган федерация болуп эсептелет. Мамлекеттин курамына ошондой эле Колумбия Федералдык округу (б.а. АКШ борбору – Вашингтон шаары), бир канча өзүн өзү башкарган аралдардын (Гуам, Вирджиния аралдары ж.б.) территориялары жана «өз эркин менен кошулган мамлекет» деген статусу бар Пуэрто-Рико кирет. Ар бир штаттын өзүнүн Конституциясы, өздөрүнүн мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдар бийлиги, шайланган губернатору, ошондой эле символикалары бар. Ар бир штаттын өзүнүн территориясы бар, бирок баары биригип АКШнын территориясын түзөт жана аны АКШ Конгресси башкарат. 1787-жылдын Конституциясы боюнча мыйзам чыгаруу бийлиги эки палатадан турган (эл өкүлдөр палатасы жана сенат) АКШ Конгрессине баш ийет. Жогорку мыйзам чыгаруу органы бул конгресс (эл өкүлдөр палатасы жана сенат) болуп эсептелет.

АКШнын бийлигинин башчысы болуп, төрт жылга шайланган Президент эсептелет. **АКШ Президенти** АКШнын Башкы колбашчысы да болот.

АКШнын борбору – Вашингтон шаары. Борбордун атын биринчи Президент

Джордж Вашингтон койгон. Шаар борбор катары 1800-жылы өлкөнүн борбору катары жарыяланган. Алгач бул шаар Мэриленд жана Виргиния штаттарынын территорияларында жайгашкан, бирок кийинчерээк шаардын территориясын өзүнчө автономдук облус кылып бөлүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Ошентип көз карандысыз Колумбия округу пайда болгон.

Шаардын борбору болуп 1800-жылдан бери өлкөнүн конгресси отурган Капитолий имараты эсептелет. 1812-жылы эгемендүүлүктүн символу болуп эсептелген имарат Англия жоокерлери тарабынан толугу менен кыйроого учураган. Бүгүнкү күндө шаарда 600 миңге жакын, башкаруу

Вашингтон – АКШнын борбору. Ал шаар биринчи президент Джордж Вашингтондун ысмына коюлган. Шаар 1800-жылы өлкөнүн борбору болуп калган. Эң алгач шаар Мэриленд жана Виргиния штаттарынын территориясында жайгашып, кийинчерээк шаардын территориясын өзүнчө автономдук областка бөлүп – Калифорния шаары пайда болгон.

Капитолий

АКШНЫН КАЛКЫ

Дүйнөдө Кытайдан жана Индиядан кийинки үчүнчү көрсөткүчкө ээ болгон АКШнын кеңири территориясында 325 миллионго жакын адам жашайт.

АКШнын калкынын калыптанышына түздөн түз иммиграция таасирин тийгизди. Өткөн кылымдын аягына чейин негизинен Батыш жана Чыгыш Европада көчүп келгендер болгон. Акыркы жылдарда Латын Америкадан жана Азиядан көчүп келгендердин саны көбүрөөк болууда.

Азыркы кездеги АКШнын калкынын негизги бөлүгү Европада (негизинен Батыш Европада) жана Африкадан көчүп келгендердин тукумдарынан турат. АКШда Европа тегинен жаралган америкалыктар жалпы калкынын 83,4%ын, африкалыктар – 12,4%, тынч океан аралдарынын жашоочулары азияттар – 3,3%, ал эми америкалык индеецтер (алеуттар, эскимостор, гавеецтер, индеецтер) 1% түзөт.

Европалыктар колониялаштыруу мезгилинде АКШнын территориясында жалпы саны 2–3 миллионго жеткен, 200 дөн ашык тилде сүйлөшкөн, 400гө жакын индеецтердин уруулары жашаган. АКШнын азыркы резервацияларында жашаган индеецтердин саны 1,5 миллиондон ашпайт.

Калктын орто жыштыгынын көрсөткүчү боюнча, АКШ экономикасы бай өлкөлөрдөн бир топ артат (1 км²ка 32 киши). Бирок калк территорияда бирдей жайгашкан эмес. Калктын 70%, жалпы территориянын 12% аянтында жашап келишет. Айрыкча деңиздин жанындагы жана тоолуу штаттарда 1 км²

Навахо уруусунун индеецтери

Афроамерикалыктар

Көз карандысыздык майрамын белгилөөдө

Европалык колонизациянын башталышында АКШнын территориясында болжол менен 200 тилде сүйлөгөн, калкынын саны 2–3 млн 400дөй индей уруулары болгон. Азыркы мезгилдеги АКШнын резервациясында жашаган индеецтердин калкынын саны 1,5 млн-дон ашпайт.

аянтка 350дөн 2–3 кишиге чейин чоң айырмачылыктар бар. Калифорния, Нью-Йорк, Техас, Флорида штаттарында калк аябай жыш жайгашкан. АКШнын үч негизги экономикалык алдыңкы райондорунда, АКШнын жарым калкы жашайт.

АКШ дүйнөдөгү ири урбанизацияланган өлкөлөрдүн бири (жалпы калктын 75% шаарларда жашашат). АКШда 10 миң шаар бар жана алардын сегизи - миллионер шаарлар.

Расмий светтик Американын диний курамы төмөндөгүдөй: калктын 51,3% протестанттар, 24%га жакыны католиктер, 0,7% - буддисттер, 1,7% мормон жашоочулары, 1,7% - иудейлер, 1,6% - баш-

ка конфессиялардагы христиандар, 0,6% - мусулмандар, 2,5% - диний көз карашы такталбаган калктар. Ал эми атеисттер АКШда 4% түзөт.

Эң кеңири тараган тил, англис тили болуп саналат. Бирок англис тили өлкөнүн бардык территориясында расмий тил катары эсептелбейт, 28 штатта гана расмий статуска ээ. Өлкөдө англис тилинен башка испан, кытай, француз жана бир канча тилдер кеңири тараган. Америкалыктар 322 тилде жана диалектиде сүйлөшөт, ушундан улам «Тилдер көп – Америка бирөө» деген улуттук макал келип чыккан. АКШнын штаттары өздөрүнүн тилине мүнөздүү диалектилери, салттары, көнүмүш жашоолору менен бири-биринен айырмаланышат.

АКШ – дүйнөдөгү эң эле урбандалган өлкөнүн бири (75%-шаардын жашоочулары). АКШда 10 000ден ашуун шаар орун алган, алардын 8 шаары миллионер деген атка конгон.

Бйык патриктин чиркөөсү. АКШ.Нью Йорк

АКШНЫН СИМВОЛДУРУ

Американын желеги

Башка өлкөлөрдөй эле АКШнын да улуттук символдору бар. АКШнын улуттук символдору бул: жол-жол болгон сызыктары бар жана жылдыздары менен таанымал АКШнын улуттук желеги, ак баштуу суу бүркүтү жайгашкан герби, ошондой эле мамлекеттик гимни.

Америка желеги

Америка желеги дүйнөгө эң таанымал символдордун бири. Америка желегин көбүнчө «жылдыздар жана сызыктар» деп аташат, кээде «эски атак-даңк» деп коюшат. Ал улуттун өнүгүүсүн символдоп турат. Желекте 13 горизонталдык сызыктар бар, алардын 7 си кызыл түстө, 6 сы ак түстө келет. Бул сызыктар алгачкы 13 штатты чагылдырат: Нью-Хемпшир, Массачусетс, Род-Айленд, Коннектикут, Делавэр, Мериленд, Виргиния, Түндүк Каролина, Түштүк Каролина, Джорджия, Нью-Йорк, Нью-Джерси, жана Пенсильвания.

Желектин үстүңкү сол бурчунда көгүш 50 даана ак жылдызчалар бар, ар бир жылдызча штаттын санын билдирет. Желектеги көк түс лоялдуулукту, берилген-

дикти, адилеттүүлүктү, акыйкатты; кызыл түс – эрдикти, аракетчилдикти, умтулууну; ак түс – тазалыкты жана моралдык негизди билдирет. Жылдыздар – эгемендүүлүктүн символу.

Дж. Вашингтон желек тууралуу трактаттарынын биринде: «Асмандан жылдыздарды алдык; кызыл түс - биз кай жактан келгендикти билдирет; кызыл түстөгү ак сызыктар ал жактан ажыраганды, ал эми сызыктар кийинки жаңы муундардын эркиндигин даңазалайт» деген.

АКШнын желеги мамлекетке жаңы штат кошулган сайын жаңы жылдыз кошулуп өзгөрүп турат. Акыркы жолу 1950-жылдын аягында Гавай менен Аляскага штат статусун бергенде өзгөргөн. Президенттин атына жылдыздарды жайгаштыруу тууралуу 1500 дөн ашык сунуштар келип түшкөн, бирок аягында 18 жашар Роберт Хафтын варианты кабыл алынган.

АКШнын герби

АКШнын гербин англис тилинен сөзмө сөз которгондо – АКШнын чоң мөөрү деп аталат. Аны АКШнын өкмөтү чы-

гарган документтердин нускасын тастыктоо үчүн колдонушат. Ал дайыма АКШнын Мамлекеттик катчысында сакталат.

1776-жылдын 4-июлунда Бенджамин Франклин, Джон Адамс жана Томас Джефферсонго АКШ мөөрүн иштеп чыгуу маселеси коюлган. Конституциялык жыйындын делегаттары эмблема жана улуттук герб, чоң үмүттөр менен келечеке умтулган улуттун эгемендүүлүгүн жана элдин эркиндигин белгилөө керек деп эсептешти. Гербдин (Чоң мөөрдүн) дизайны 6 жылдан кийин 1782-жылы 20-июлда бекитилген.

АКШнын герби

Азыркы мезгилде америка герби төмөнкү көрүнүшкө ээ: гербдин бетинде(аверсинде) 13 зайтуну жана 13 жалбырагы бар зайтун бутагы жана 13 жибени кармаган ак баштуу суу бүркүтү тартылган. Суу бүркүтүнүн башы зайтун бутагы жакка карап турат, бул АКШнын тынчтыкка умтулуусун айгинелейт. Тумшугундагы лентада «көпчүлүктөн - биримдик» деген жазуу бар. Бул АКШнын девизи болуп саналат. Суу бүркүтүнүн башынын үстүндө 6 аяктуу жылдызды түзгөн 13 жылдыз бар. Куштун төшүндө калкан бар. Ал калканда он үч кызыл жана ак түстөгү сызыктар жана көк фондо элүү жылдыз бар. Он үч – бул АКШнын курамына биринчилерден болуп кирген штаттарды билдирет.

Арткы бетинде (реверсинде) он үч катмардан турган бүтө элек пирамиданын сүрөтү чагылдырылган. Анын чокусу да байыркы египеттиктер үч бурчтуктун ичине көздүн сүрөтүн чагылдыргандай

элес калтырышкан. Пирамиданын үстүндө дагы бир девиз бар: «Ал биздин баштай тургандарыбызды колдойт». Ал эми пирамиданын астында АКШнын негизделген күнү – 1776-жыл, рим цифралары менен MDCCLXXVI деп жазылган, жана андан сырткары түрүлгөн кагазда «Жаңы тартип кылымдарга» деген жазуу бар.

АКШнын гимни

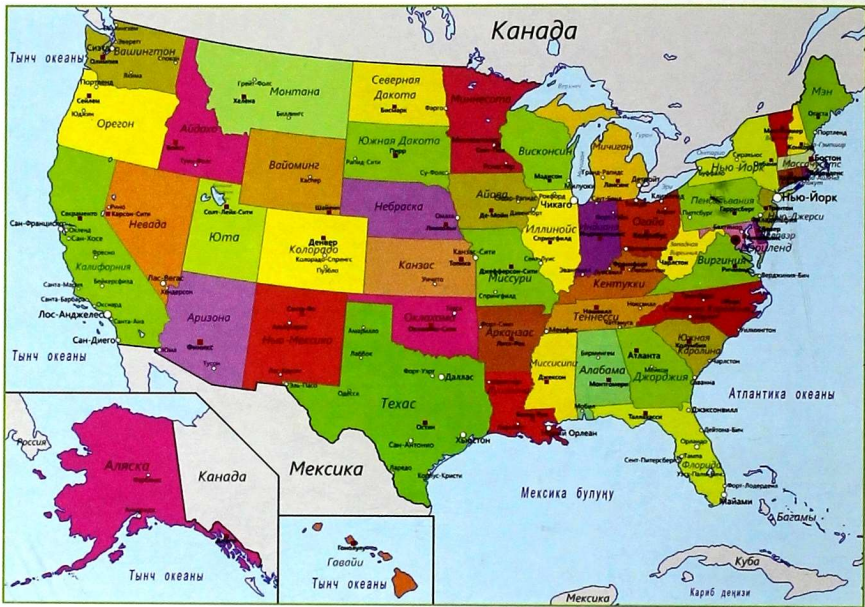
Дүйнөдө эң таанымал гимн бул АКШнын гимни. Гимндин жаралуу тарыхына 1812–1814-жылдары Америка менен Англиянын ортосундагы согуштун ролу чоң болгон. 1814-жылы Френсис Скот Ки жазган патриоттук ыр 1931-жылы АКШнын Конгресси тарабынан Мамлекеттик гимн катары кабыл алынган.

Эң таң калыштуусу, Гимндин сөздөрү британиялыктардын дасторкон үстүндө ырдалчу ырынын музыкасына коюлган. Кийинчерээк, бул ырдын музыкасы 1766-жылы музыка изилдөөчү жана ырчы Джон Стаффорд Смит жазгандыгы аныкталды. Кээ бир далилдер боюнча Ки Балтимордо өзүнүн аялынын туугандарына бул ырды көрсөтөт, алар болсо «Макгенри фортуна коргоо» деген ат менен баракчаларды дароо басып чыгарышып шаарга таратышат. Эки жумадан кийин бул ырды газеталар басып чыгарышкан. Тез аранын ичинде белгилүү болуп, анын атын «Жылдыздуу туу»деп алмаштырышкан.

Кинин идеясыбы же анын туугандарыныкыбы ушул мезгилге чейин белгисиз, бирок «Асмандагы анакреон» деп аталган музыканы баракчаларга басып чыгарышкандан кийин, АКШнын гимнин дал ушул музыкага салып ушул күнгө дейре ырдап келишет.

Президент Рузвельттин 1935-жылдын 2-июлундагы актысынын негизинде «АКШнын чоң мөөрүнүн» сүрөтүн 1 доллардык банкнотанын бетине түшүрүшкөн. Бүгүнкү күндө да АКШнын чоң мөөрүнүн артык бет (реверс) сүрөтү банкнотанын сол жагында, ал эми оң жагында мөөрдүн бет (аверс) жагы чагылдырылган.

ӨЛКӨНҮН АЙМАГЫ

Америка Кошмо Штаттары Түндүк Америка континентинде жайгашкан. АКШнын аянты болжол менен 9,4 млн км² барабар. Бул мамлекеттин аймагы чоңдугу боюнча дүйнөдө төртүнчү орунда турат. АКШнын экономикалык-географиялык абалы чыгышта жана батышта кенен жайгашкан (12 миң км) деңиз жээктери менен пайдалуу.

48 штат тыгыз жайгашып, 2 штат өздөрүнчө жайгашкан. Аляска 1958-жылы, Гавай аралдары 1959-жылы штат статусуна ээ болушкан. Андан сырткары АКШга Кариб деңизиндеги Виргиния жана Пуэрто-Рико аралдары, Тынч океандагы Чыгыш Самоа, Гуам жана

Микронезия аралдары (БУУнун карамагындагы территория), ошондой эле Уэйк жана Мидуэй тынч океандык атоллдору карайт.

Аляска (1,5 млн. км²) – АКШнын 49-штаты. Түндүк Американын четки түндүк-батышын ээлеп турат жана Россиянын түндүк-чыгышынан Беринг кысыгы бөлүп турат. Гавай аралдары – АКШнын 50-штаты, 24 аралдан турган архипелаг (16,7 миң км²) Тынч океандын борбордук бөлүгүндө жайгашкан.

Америка Кошмо Штаттарынын аймагы административдүү 6 алкакка бөлүнгөн.

Род-Айленд АКШнын эң кичинекей штаты: «Род-Айленд штаты жана Провиденстин плантациялары» (Rhode Island and Providence Plantations) деп аталып, аты эң узак айтылган штат болуп эсептелинет.

Томас Джефферсон Президент болуп турган кезде 1803-жылы, АКШ Франциядан Луизианадагы чыгыш жагында Миссиссиппи дарыясы батышта Аскалуу Тоолор ортосундагы өтө чоң аймагын арзан (1 акр 3 центтен) баада сатып алган.

РЕЛЬЕФ. КЛИМАТЫ

АКШнын рельефи жетишээрлик ар түрдүү. Өлкөнүн территориясынын рельефинин өзгөчөлүгүн 8 зонага бөлсөк болот: Атлантикалык ойдун, Аппалачи, Лаврентиялык дөңсөө, Ички тайпак тоолор, Ички түздүктөр, Аскалуу тоолор, Тоолор арасындагы бөксө тоолор жана Тынч океандык тоолор.

Аляска жана Гавай штаттарынын рельефтери да ушундай эле ар түрдүү келет.

Атлантикалык ойдун АКШнын Атлантика жээктерин бойлоп 3,5 миңден ашык километрге чейин созулат: Нью-Йорк бухтасынан баштап Мексика чек арасына (андан да ары кетет) чейин Нью-Йорк, Нью-Джерси, Делавэр, Мэриленд, Вирджиния, Түндүк Каролина, Түштүк Каролина, Джорджия, Флорида, Теннесси, Кентукки, Алабама, Миссисипи, Луизиана жана Техас шагтарынын территорияларынан өтөт.

Бул область деңиз деңгээлинен 200 метр орто бийиктикте турат. Ойдун өтө көп бухталар, дарыя дельталары менен бөлүнгөн, территориясында сазга айланган жерлер өтө көп.

Аппалачи – АКШнын жана Канаданын чыгышында жайгашкан тоолор кура-

мы. Бул тоолор Түндүктөн түштүккө карай Мэн, Вермонт, Массачусетс, Нью-Гэмпшир, Нью-Йорк, Нью-Джерси, Пенсильвания, Огайо, Мэриленд, Вирджиния, Батыш Вирджиния, Кентукки, Теннесси, Алабама, Джорджия, Түндүк Каролина жана Түштүк Каролина штаттарын аралап өтөт.

Тоолордун орто бийиктиги деңиз деңгээлинен 900 метрди түзөт, эң бийик чокусу (Түндүк Каролинадагы Митчелл тоосу) 2037 метрге жетет. Аппалачи тоосу кен байлыктарга өтө бай келет, негизги кени болуп көмүр саналат.

Лаврентиялык дөңсөө – негизги бөлүгү Канаданын территориясында жайгашкан континенттин борборундагы дөңсөө. АКШ да Миннесота, Висконсин жана Мичиган штаттарынын түндүк территорияларынын ээлеп турат.

Лаврентиялык дөңсөөлөрүнүн бийиктиги 200–400 метрге жетет. Бул жерде кичинекей дарыялар жана көлдөр, жыш жайгашкан токойлор бар. Түштүктө Лаврентиялык дөңсөө ички түздүктөргө өтүп кетет.

Ички тайпак тоолор – Аппалачи менен Аска тоолордун ортосундагы жалгыз

Лаврентий дөңсөөсү

чоң тоолуу район болуп эсептелет. Тайпак тоолор Оклахома, Арканзас жана Миссури штаттарынын территорияларында жайгашкан. Ички тайпак тоолору Озарк бөксө тоосунан жана Уошито тоолор курамынан пайда болгон.

Ички түздүктөр – АКШнын борборундагы Теннесси бөксө тоолорун жана ойдуңун ошондой эле Кентукки, Огайо, Индиана, Висконсина, Миннесота, Айова, Иллинойс, Миссури, Небраско жана Түштүк Дакота (кээде Борбордук түздүк дешет) ойдуңдарын жана түздүктөрүн ошондой эле Улуу түздүктөрүн өзүнө камтыган ири аймак.

Улуу түздүктөр Миссиссиппиден Аскалуу Тоолорго чейин кеңири жайылган жана Монтана, Северная Дакота, Вайоминг, Түштүк Дакота, Небраска, Колорадо, Канзас, Жаны-Мексико, Оклахома, Техас штаттарынын жерлерин өзүнө камтыйт, андан сырткары Канаданын бир нече провинцияларын да курчап турат.

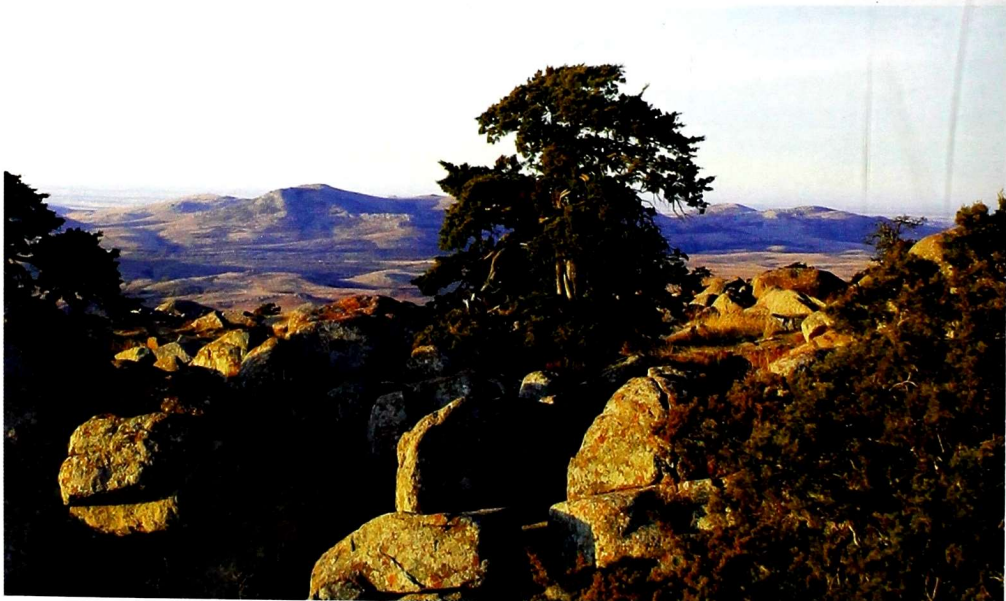
Бул Улуу түздүктөрдүн чыгыштан батышка чейинки узундугу 800 километрге чейин жетет, ал эми түндүктөн түштүккө

АКШнын Улуу түздүктөрүндө

болгон өлчөмү 3200 километрди түзөт (Канаданы эске алганда).

Аскалуу тоолор – АКШ жана Канада аймактарындагы өлчөмдөрү төрт жарым миң километрден ашуун узундуктагы Кордильердин курамындагы тоолор. Аскалуу тоолордун алды Нью-Мексикодон башталат, түндүгүндөгү тоо кыркалары барган сайын бийиктеп, капталдары Колорадо жана Ютага чейин жетип, кеңдиги 500 километрди түзөт. Аскалуу тоолордун курамына кирген

Ички тайпак тоолордогу Уошито тоолору

Колорадо улуттук эстелиги

эң бийик тоолор Колорадо территориясында жайгашкан. Аскалуу тоолордо гейзерлер (кезек-кезек атырылып чыгып турган ысык булак) жана ысык булактар кездешет, алардын эң белгилүүлөрү Йеллоустоун улуттук сейил багында жайгашкан.

Аскалуу тоолор кен байлыктарга аябай бай келет, көбүнчө жез, алтын, коргошун, молибден, күмүш, вольфрам жана цинктин корлору.

Тоолор арасындагы бөксө тоолор – Чыгышта Аскалуу, батышта Каскад тоолору жана Сьерра Невада тоолору менен чектешип турган АКШнын батыштагы аймагы.

Бул бөксө тоолор Вашингтон, Орегон, Айдахо, Юта, Невада, Калифорния, Аризона жана Колорадо штаттарынын территорияларында жайгашкан. Адатта аны Колумбия бөксө тоолору, Чоң Бассейн жана Колорадо бөксө тоолору деп үчкө бөлүшөт.

Колумбия бөксө тоолору – Каскад, Аскалуу тоолордун ортосунан орун алган жана АКШдагы эң чоң Колумбия дарыясы агып өткөн кеңири бөксө тоолорго кирет.

Тынч океан тоолору – АКШдагы Тынч океан жээгин бойлоп кеткен катар-катар тоо кыркалары.

Түндүк тарабында Вашингтон штатында Олимп тоолору бар. Алар салыштырмалуу бийик эмес, эң бийик Олимп тоосу деңиз деңгээлинен 2427 метр бийиктикке жетет. Олимп тоолорунун батыш тарабындагы эңкейиш, түптүз Тынч океанына түшөт.

Климат

АКШнын кеңири территориясы климаттын бардык түрүнө ээ, арктикалык жана субарктикалык Аляскадан баштап, тропикалык Гавай аралдары, Калифорния жана Флорида менен аяктайт. Өлкөнүн территориясы климатка жараша шарттуу түрдө Чыгыш жана Батыш областтарына бөлүнөт.

Чыгыш областынын климаты Мексика булуңунун таасиринен улам жетишээрлик нымдуу келет. Температуранын термелип өзгөрүүсү, жер бетинин бийиктигине эмес кендигине көз каранды. Секириксиз жай салмак менен түштүктөн түндүккө карай төмөндөйт. Ошондуктан түндүктөгө жай мезгили жылуу жана кыска, ал эми кыш узак жана суук болот. Түштүктө жай узак жана ысык болуп, кыш кыска жана жумшак болот.

Батыш областында тоолор көп болгондуктан жаан-чачындын саны бул территорияда ар кандай болот. Температуранын өзгөрүүсүнө бийиктик да кендик да таасирин тийгизет. Океанга жакын жайгашкан аймактарда климат жумшагыраак болот. Тоолорунун чокуларынан кар кетпейт, ошол эле убакта түштүк чөлдөрүндө жылдын ысык мезгили өкүм сүрөт.

Январь айынын температурасы Аляскада -25°C дан башталат, Флорида районунда $+25^{\circ}\text{C}$ га чейин болот. Батышта июль айынын орточо температурасы $+14^{\circ}\text{C}$ дан $+22^{\circ}\text{C}$ га чейин, ал эми чыгышта $+14^{\circ}\text{C}$ дан $+22^{\circ}\text{C}$ га чейин болот.

ЖАРАТЫЛЫШЫ

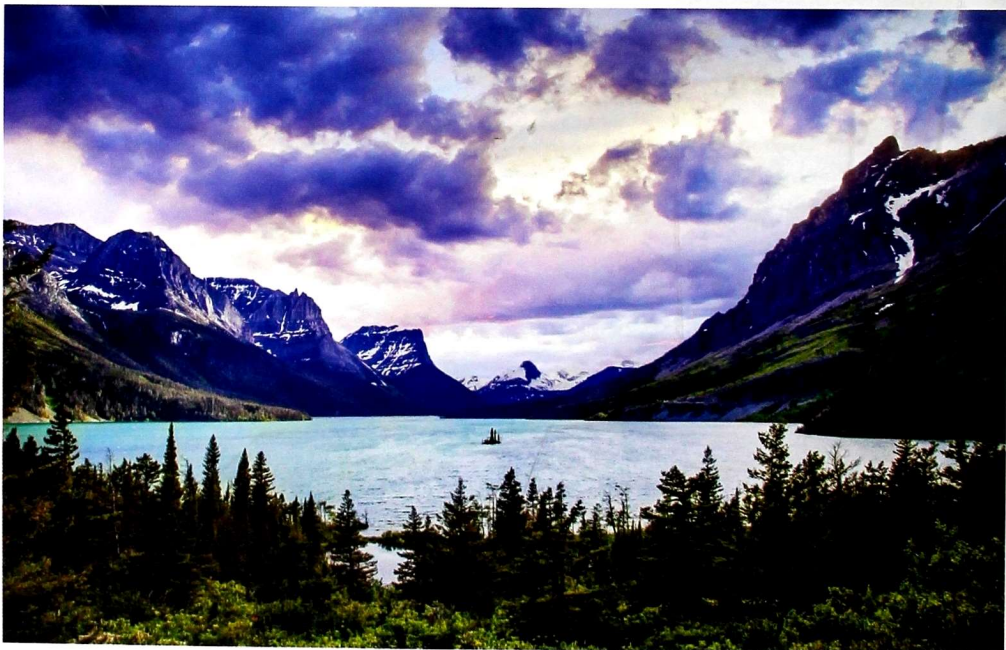
АКШнын жаратылышы кооз жана ар түрдүү. АКШ тайгаларга, тропикалык жана дайым жашыл токойлорго, токойлу-талааларга, чөлдөргө, саванналарга ж.б.у.с. өтө бай келет.

Бүгүнкү күндө таң калаарлык жаратылыш объектилерин жана жаныбарлар дүйнөсүнүн түрлөрүн, 400гө жакын өзгөчө коруктарды кездештиребиз. Алардын баарынын өзүнчө өзгөчөлүгү менен айырмаланган өсүмдүктөрү бар, ал эми кооздугун сүрөттөп бүтпөйсүн. Ар бир улуттук сейил багы өлкөнүн сыймыгы болуп саналат.

Атактуу Йеллоустоун – бул Америкадагы эл эң көп келген ири улуттук сейил багы болуп эсептелет. АКШнын Вайоминг, Айдахо жана Монтана штаттарында жайгашкан. Ал өзүнүн көптөгөн гейзерлери, геотермалдык булактары, укмуштуу шаркыратмалары, флорасы аябай бай келген жана таң калаарлык ландшафты менен дүйнөгө белгилүү. Бул биос-

фералык корук дүйнөдө биринчи болуп улуттук сейил багы статусун алган (1872 ж), андан сырткары ЮНЕСКОнун тизмесине кирген.

Бул коруктун орчундуу бөлүгү кереметтүү Аскалуу тоолор курчап турган Йеллоустоун бөксө тоосунан орун алган. Бул сейил бакта мындан 630 миң жыл мурда байыркы эң коркунучтуу вулкандын жер бетине атып чыгуусунун себебинен пайда болгон. Эбегейсиз чоң вулкан кальдерасы, Йеллоустоун супервулканы деген атка бекеринен коюлбаса керек. Улуттук сейил бактын 5% дарыялардан жана көлдөрдөн турат. Көлдөрдүн эң чоңу Йеллоустоун, аянты 350 км² ашыгыраак, ал эми тереңдиги 110 метрден өтөт. Бул сейил бакта 280гө жакын шаркыратмалар бар, алардын эң бийик шаркыратмасы 95 метрди түзгөн «Төмөнкү шаркыратма» эсептелет. Көптөгөн кылымдар ичинде Йеллоустоун дарыялары 2 каньонду пайда

Йеллоустоун көлү

АКШдагы Гранд Каньон улуттук сейил багы

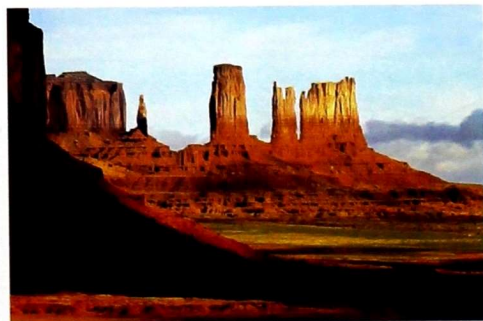
кылды. Алардын ичинен Гранд Каньон 270 метр тереңдикте.

Бүгүнкү күндө Йеллоустоунда дуулдаган вулкандык активдүүлүк уланууда. Бул жерде тез-тез жер титирөөлөр байкалып турат жана жаңы вулканга мүнөздүү конустардын пайда болуп туруусу да байкалат. Дүйнөдөгү ысык суулардын корунун жарымы сейил бактын территориясында экени белгилүү, ошондой эле биздин планетада кездешкен гейзерлердин үчтөн бир бөлүгү да дал ушул жерде жайгашкан.

Гранд-Каньон Аризона штатындагы Колорадо бөксө тоолорунун территориясынан орун алган. Качандыр бир мезгилде Колорадо дарыясы каньондун капталдарына таң калыштуу жана укмуштуудай оймо-сүрөттөрдү калтырган жана дал ошол себептен дүйнөгө атактуу болгон. Капчыгайдын түбү кадимки эле Мексиканын ландшафтына окшош кактустары, агавалары, юккалары бар жер, өйдөрөөк көтөрүлсөк өсүмдүктөр эмендерге (дуб), кайыңдарга жана талдарга айланат. Ал эми эн үстүндөгү жер бетин кызыл карагайлар, арчалар кооздоп турат. Фаунанын өтө эле

сейрек кездешүүчү түрлөрү да бар. Гранд-Каньон АКШдагы эң көп туристтер келчү жай болуп саналат. Жылына 2 миллиондон ашык адам бул жердин кооздугун көрүүгө келишет. Айрыкча, туристтердин көңүлүн Колорадо дарыясы бурат. Гранд-Каньон абдан чоң жер, ал эми анын качан пайда болгонун элестетүү да кыйын: 6 миллион жылдардын аралыгында түзүлгөн, капталындагы кээ бир таштарыга 2 миллиард жыл беришет.

Монументтер өрөөнү Аризона жана Юта штаттарынын чегинде жай-

Монументтер өрөөнүнүн таш гиганттары

СБО
ОШСКАЯ
ОБЛАСТНАЯ ДЕТСКАЯ
БИБЛИОТЕКА

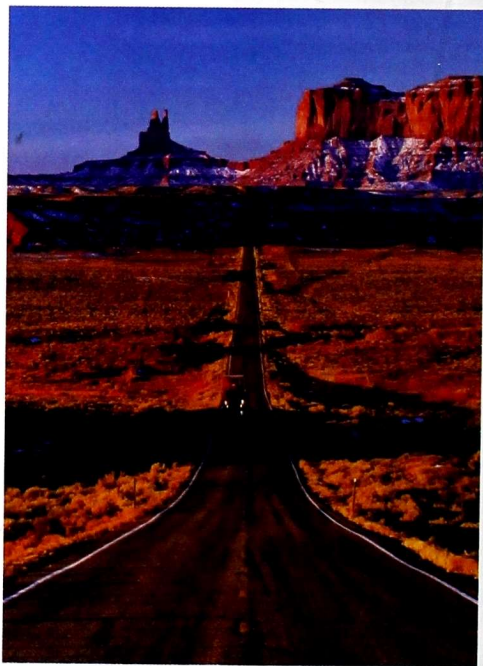

Монументтердин өрөөнү

Новахо өрөөнүнүн индееци

гашкан. АКШнын символдорунун бири болуп эсептелет. Бул жерде кайталангыс формадагы укмуштуу аскалардан турган новахо деп аталган индеецтердин уруусунун резервациялары жайгашкан. Кээ бир индеецтер электр жарык жана суу түтүктөрү жок, Монументтер өрөөнүнүн территориясында өздөрүнүн илгерки үрп-адаттарын сактап жашап келишет. Көп аскалардын аттары бар (Чыгыш Варежка, Три Сестры ж.б.). Алар чындыгында эле сөлөкөттөрү менен эле таң калтырат. Белгилүү фильмдердин көбү аны менен

Монументтер өрөөнүнө жол

Гавай вулканы улуттук сейил багы

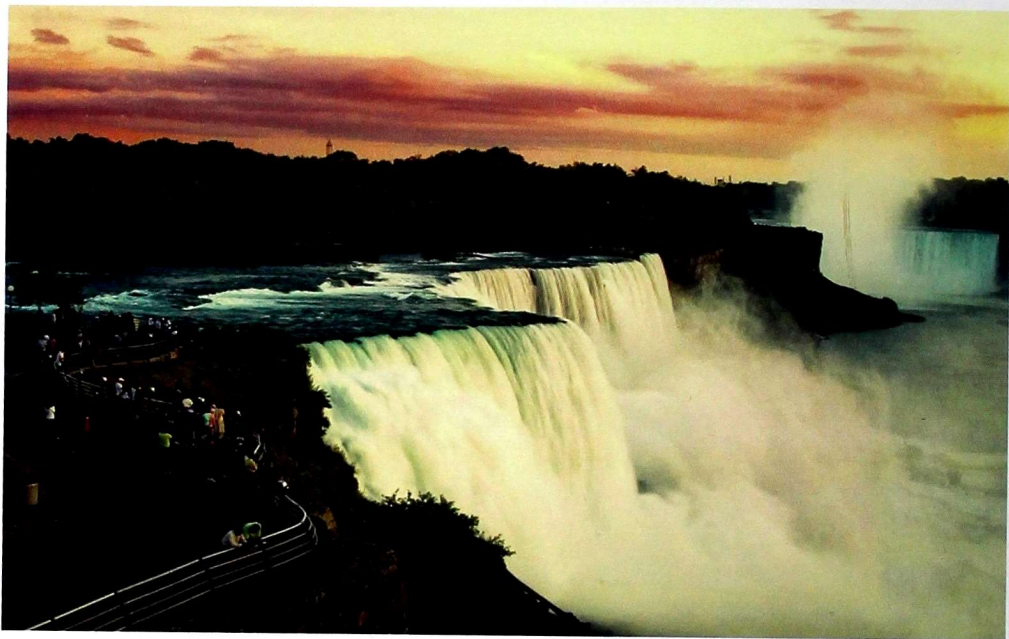
бирге вестерн жанрындагы фильмдер, Монументтер өрөөнүнүн кооз жерлеринде тартылган. Мындай кооз табият көрүнүштөрү дүйнөдө башка жерлерде кездешпейт. Монолиттүү чоң таштар, бөксө тоолор жана ээн талаалар сиздин аң-сезимиңизге ковбойлордун ар кандай укмуштуу окуяларынан таасир берет.

Гавайи вулкандары азыркы активдүү Килауэа вулканы менен дүйнөгө белгилүү. Гавайи вулкандык улуттук сейил багы Гавайи аралдарында жайгашкан. Океан кендигинин ортосунан кургактыкты пайда кылган миң жылдык вулкандык активдүүлүгүнүн негизинде, бул аябай кооз жердин укмуштуу экосистемасы түзүлгөн. Жер шарынын эң активдүү Килауэа вулканында сулуулуктун кудайы Пеле жашайт деп айтышат. Анын чачтарын жана ый жаштарын, жипке окшош же тамчылардын түспөлүн алып катып калган лаванын издериндей байкалат. Бул сейил багында башка көп кооз вулкандар да бар.

Америка кошмо штаттарында **Гумбольдт-Редвуд** деп аталган таптакыр башкача сейил багы бар. Сан-Франсиско (Калифорния штаты) шаарынын түндүк тарабынан 23,5 миң гектар жерди ээлеп турат. 1968-жылы Американын Президенти Л. Джонсондун буйругу менен Джедеди-

Гумбольдт Редвуд улуттук сейил багы

Ниагар шаркыратмасы

Смит, Дель-Норте жана Прери-Крик сейил багынын Гумбольт-Редвуд сейил багы курулган. Бул сейил бактын негизги ажайып жайы болуп секвойя дарагы эсептелет. Бул дарактар токой плантацияларын түзүп, өтө көп өсөт. Улуттук сейил багынын көпчүлүк жерлерин ээлеген секвойялык ландшафт дарактарынын бийиктиги менен көңүлгө зор таасирин тийгизет. Бул 2 миң жылдык дарактардын бийиктиги 30 кабат үйдүн бийиктигине тете болуп, 100 метрге жетет. Секвойя дарагынын латынча аталышы – семпервиренс, Американын Түндүк Калифорния жана Орегон штаттарында гана өсөт.

Ниагара шаркыратмасы. Бул шаркыратмага өтө көп жыл болду. Жаратылыштын мындай керемети акыркы муз доорунун мезгилинде 10 000 жыл мурун пайда болгон деп окумуштуулар айтышат. Мындай куракка жетиштин өзү эле урмат-сыйга алып келет. Суусунун курамынын өзгөчөлүгүнөн шаркыратманын суусу жашыл түскө ээ. Бул жерде өтө көп акиташ жана сланецтер болгондуктан ка-

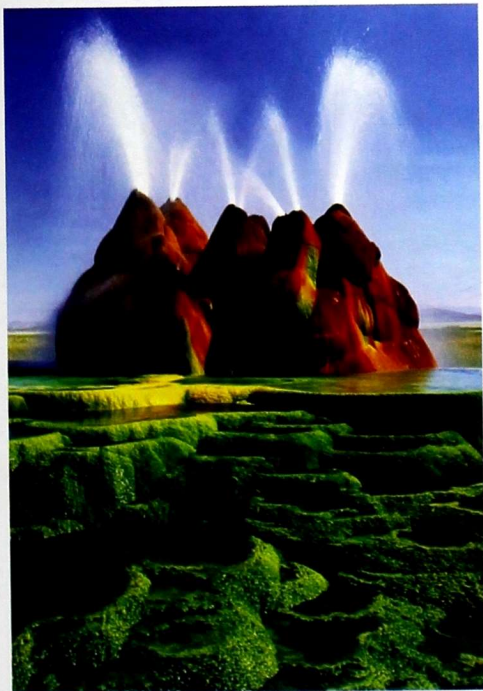
ныккан кошумча түс берет. Көбүктөрүнүн түсү да башкача өндөнөт, алар деңиз көбүктөрүнө окшош кошумча күрөң түстү берип турат. Суунун өтө чоң күч менен урунуп агып келүүсүнүн натыйжасында, ылай, чополорду агызып, кошумча түс пайда кылат.

Вашингтон штатынын түштүк-батыш тарабында, **Олимпик** жарым аралынын территориясында 1938-жылы негизделген Олимпик аттуу улуттук сейил багы жайгашкан. Көп жылдар бою адамдардан бөлүнүп тургандыгынын натыйжасында биологиялык ар түрдүүлүк пайда болгон жана ошонусу менен дүйнөгө таанымал болгон. Азыркы күнгө чейин Олимпикте планетанын бир да жеринде кездешпеген 15 кууш эндемикалык жаныбарлардын жана 8 өсүмдүктөрдүн түрлөрүн көрүүгө болот. Ошондуктан Олимпик убакыт өткөрүүнү билген ботаниктердин жана зоологдордун көңүлүн өзүнө бурат. Корук территориясы аркылуу лосостор кеңири орун алган көп дарыялар агат. Эң белгилүү Хох дарыясы Хох токоюн аралап агып

Ансель Адамс коругу

Флай гейзери

өтөт. Олимпик сейил багынын пляжы турбидит аттуу геологиялык түрлөрү менен көрүнүктүү.

Невада штатындагы **Блек-Рок** чөлүндө кара кумдун үстүндө Американын өзгөчө геотермалдык жана вулкандык жаратылыш объектилери жайгашкан. Блек-Рок – бул шордуу жер, узундугу 110 км жана туурасы 32 км болгон акпаган көл. Бул чөлдө уникалдуу Флай гейзери да бар, анын термалдык суусундагы балырлар минералдардын көптүгүнөн түркүн түстүү болуп көзгө жагымдуу көрүнөт.

Калифорния штатындагы Сьерра-Невада тоолорунда 937 км² тоо өрөөнүн ээлеген **Ансель Адамс коругу**, Американын эң кооз жерлеринин бири болуп саналат. Бул жерде баары бар – ак мөңгүлүү тоолор, көлдөр, кристаллдай тунук муздак суулары бар дарыялар, кичинекей шаркыратмалар, адам колу тийбеген жапайы жаратылышы көз жоосун алат. Андан башка өзгөчө симметрияга ээ болгон бальзаттуу колонналары да бар.

ӨСҮМДҮКТӨР ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮ

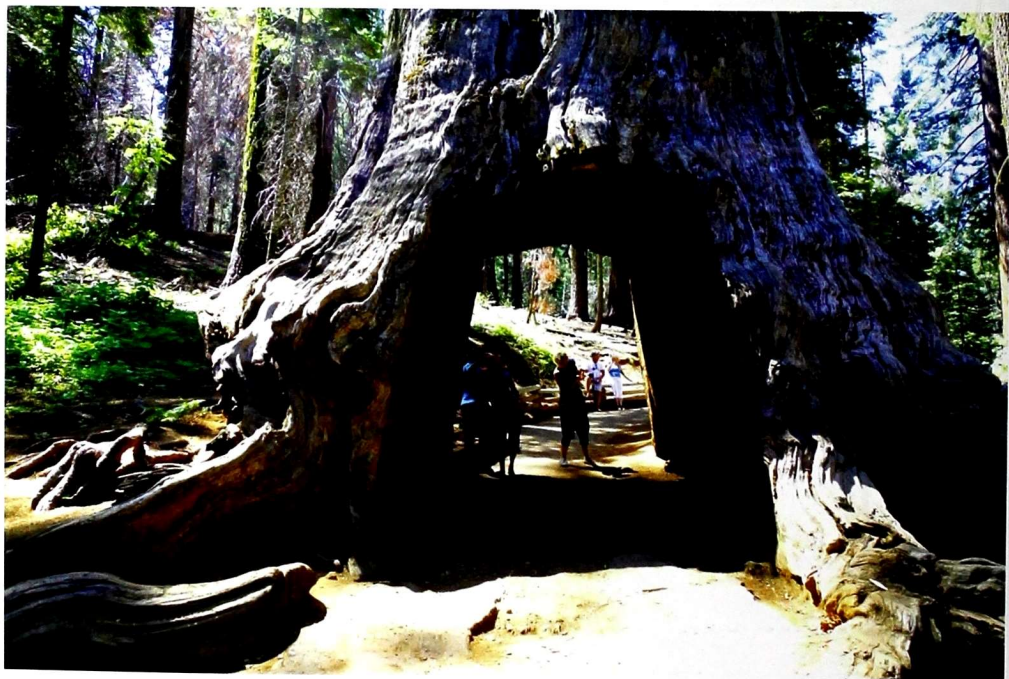
Өсүмдүктөр дүйнөсү АКШнын аймактарына жараша салыштырмалуу айырмачылыктарга ээ. Мисалы Аляскада көбүнчө тундралык зона болгондуктан мохтор, илишайниктер өсөт, ал эми штаттын түштүк тарабында ийне жалбырактуу жана аралаш токойлору орун алган.

АКШнын түндүгүндө жыш өскөн аралаш токойлордо кызыл карагайлар, кайындар, эмендер, ясендер, сикомор, секвойя дарактары өсөт. Түштүккө жакын жагында магнолия жана каучук чыгуучу өсүмдүктөрүн көрсө болот. Өлкөнүн батыш жагында ар кандай өсүмдүктөр, ээн жерлер көп. Көбүнчө юккалар жана бадалдуу өсүмдүктөр өсөт.

Калифорнияда чапараль жана цитрус дарактары өсөт. Сьерра-Невадада секвойя токойлору жайгашкан. Индеецтердин чероки уруусунун Секвойя аттуу жол башчысынын атынан коюлган. Секвойя дарактары

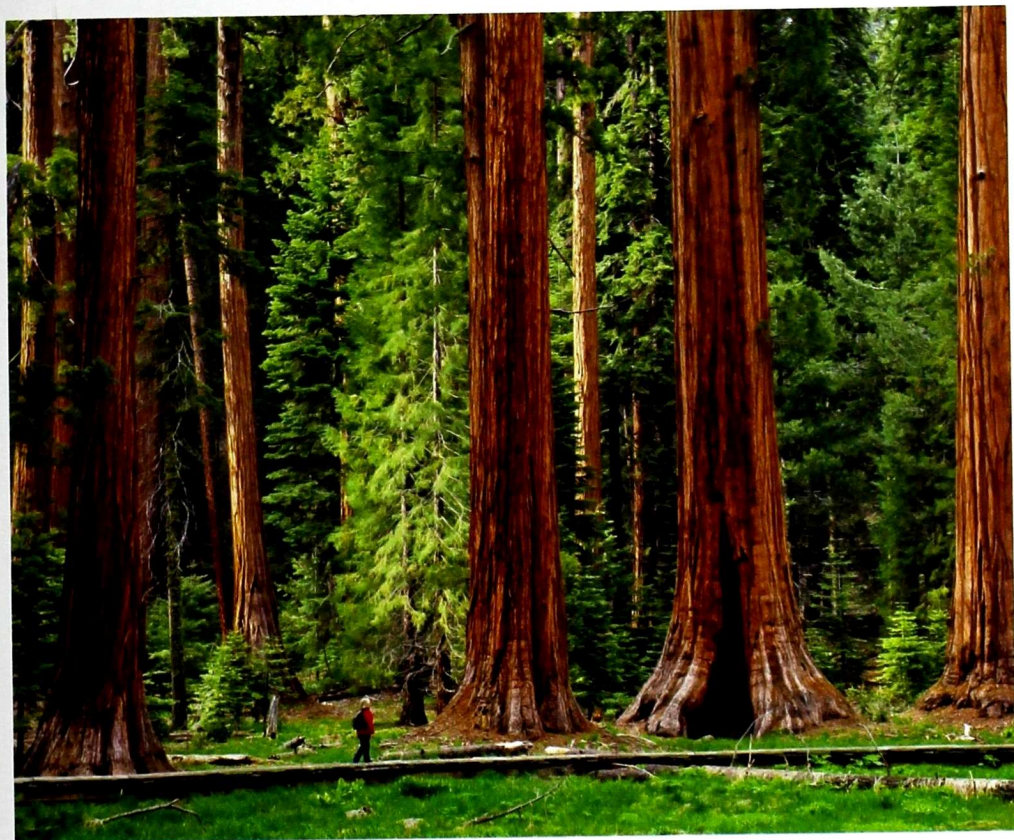
байыркы юр доорунда эле болгон жана Түндүк жарым шарында өтө чоң территорияларды ээлеп турган. Азыр ал дарактарды Калифорния жана Түштүк Орегон штаттарында гана көрсө болот. Бул жерлерде секвойя өзүн ыңгайлуу сезет, себеби Тынч океандын келген деңиз тумандары аларга жаккан нымдуулукту алып келет. Адатта секвойя дарагынын бийиктиги 100 метрге

2004-жылы Улуттук фонд, дарактарды отургузуу күнүндө өзүнүн сайтында добуш берүү өткөздү. Жыйынтыгында жашоочулардын көпчүлүгү АКШнын символ-дарагы катары эмен (дуб) дарагын тандашты. Ошол эле жылдын ноябрь айында АКШ Конгресси ал даракты АКШнын символу катары бекемдеп кабыл алышты. АКШда алтымыштан ашык эмендин түрлөрү өсөт.

Бул тешик аркылуу кайсыл бир убакытта Йосемити өрөөнүнө ат арабаларын айдап өтүшкөн

Секвойя улуттук сейил багы- гигант секвойя дарагынын негизги сактагычы

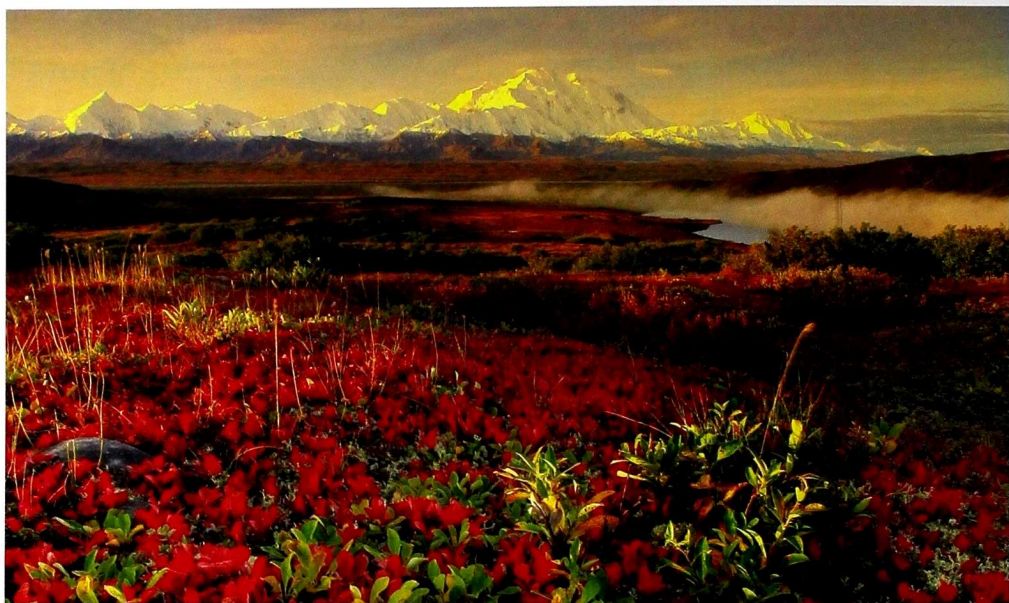
Америкалык кызыл эмен

жетет, диаметри 11 метрге чейин болот. Бул абдан чоң дарактын орто жашы 4 миң жылга барабар. Секвойянын кабыгы калың, булалуу жана отко туруштук берет. Колуңду тийгизсең алаканың кабыгына кирип бараткандай башкача сезим пайда болот.

Чыгыш жээктеринин түндүгүндө ийне жалбырактуу жана аралаш токойлору бар. Ал токойлордон карагай, кедр, кызыл карагай лисвенницаларды корсө болот.

Жаныбарлар дүйнөсү. Материктин климат зоналарына жараша АКШда ар кандай жаныбарлар бар жана көптөгөн жырткыч жаныбарларын да кездештирсе болот. Түндүктө багыштар (лось), аюулар, тыйын чычкандар, Аляскада – тюлендер, морждор. Ошондой эле түндүктө күрөң пеликандар, калифорния жорусу, үлүлчү

Күзгү тундра, Денали улуттук сейил багы, Аляска

айрык уйрук, ак баштуу суу бүркүтү, ылаачындар, жоголууга учурап жаткан америка турналары жашашат.

Тундрада чоң сүт эмүүчүлөрдөн өгүз же мускустук өгүз (мүйүздүү жапайы жаныбарлардын бир түрү) айырмаланып турат. Бул жаныбар салмактуу, күчтүү жана чыдамкай болот. Мурда бул өгүздөр Түндүк Американын тундрасын бүтүндөй ээлеп жашашчу, азыркы убакта Американын жана Гренландиянын арктикалык аралдарында гана кездешет. Американын түндүк

Карибу

карибу бугулары көбүрөөк. Алар евразия жапайы түндүк бугуларынын түрүнө кирет. АКШда алардын 2 түрү учурайт: токойдо жашагандары жана тундурадагылары.

Чыгыш токойлорунда түлкүлөр, карышкырлар, скулстар, гризли аюулары, кашкулактар жана көптөгөн канаттуулардын түрлөрү көп жашайт. Мексика булунунун жээктеринде экзотикалык канаттуулар (фламинго, пеликан ж.б.), аллигаторлор жана жыландар көп. Улуу түздүктөрдө ача туяктуулар, бизондордун үйүрлөрү дагы

Мускустук өгүз

Көп балдарды белине көтөрүп алуу – опоссумтарга тиешелүү өзгөчөлүк

Миссисипи аллигатору

көп кездешет. Тоолуу аймактарда тоо текелер, багыштар, ача мүйүздүү вилорогтор, аюулар, карышкырлар кенири тараган.

Аралаш жана жазы жалбырактуу токойлордун фаунасы тайганыкына жакын болот, алсак: күрөң аюулар, карышкырлар, суусарлар, түлкүлөр, кундуздар, скулстар, америка кашкулактары, еноттор.

Ийне жалбырактуу токойлор үчүн бугулар, баштыкчанд келемиш түспөл – опоссум мүнөздүү келет.

Сойлоочулардан миссисипи таш бакалары жана аллигаторлору жашайт. Узундугу 20 сантиметрге жеткен кургакта да, сууда да жашоочу өгүз-бакалары да кызыктырат.

Кордильер тоолорунда гризли аюулары, карышкырлар, сүлөөсүндөр, кашкулактар түлкүлөр бар. Жаңытропикалык аймактардан келген пумалар да кездешет. АКШнын түштүк-батышы сойлоочуларга кирген кескелдириктерге, жыландарга,

ошондой эле чаяндарга, уулуу тарантула жөргөмүштөрүнө өтө бай келет. Борбордук Американын жаңытропикалык аймактарында пумалар, ягуарлар жана оцелоттор (Америка ала мышыктарынын бир түрү) кездешет. Андан башка көптөгөн маймылдарды, кумурскачыларды (муравьед) жана чүткөрлөрдү (дикобраз) да көрөсүн.

Ал эми чөлдөрдө рептилиялар түрлөрү, майда сүт эмүүчүлөр жана кемирүүчүлөр орун алган.

Тарантул

Ак баштуу суу бүркүтү

Ак баштуу суу бүркүтү – чоң жырткыч канаттуусу. АКШ, Канада жана Мексикада жашайт. Бул бүркүттүн жүндөрүн жана тырмактарын индеецтер кийимдерине кооз жасалгалар катары колдонушаары белгилүү. Ак баштуу суу бүркүтү - күчтүүлүктүн, эрдиктин, эркиндиктин жана өлбөстүктүн символу деп эсептешет.

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

АКШ доллары – Америка Кошмо Штаттарынын негизги акча бирдиги. Австралия, Канада, Сальвадор, Сингапур, Жаңы Зеландия, Пуэрто-Рико, Панама, Соломон аралдары, Тайвань ж.б.у.с. мамлекеттердин акча бирдиктери да доллар деген атты алып жүрүшөт. Азыр 1, 2, 5, 10, 20, 50 жана 100 доллар наркына барабар болгон купюралар жана реппу (1 цент), nickel (5 цент), dime (10 цент), quarter (25 цент), half dollar (50 цент), ошондой эле 2 жана 1 доллар наркындагы тыйындар айланууда. Тыйындардын өлчөмү алардын номиналына жараша болбойт. Мисалы эң кичинекей америка тыйыны болуп (10 цент) номиналындагы монета 1 центтик тыйындан да өлчөмү боюнча кичинекей болот.

1 доллар – 100 центке барабар. Валютанын белгиси - \$. Тамгалуу коду – USD.

Негизги теориясы – Испан песосунан «\$» символу өздөштүрүлүп алынган. Бул тыйын күмүштөн жасалып, орто кы-

лымдагы Испанияда жана Түштүк Америкада жайгашкан, анын колонияларында соода-сатык иштеринде колдонулган. АКШнын акча бирдигинин белгиси «P» жана «S» тамгаларынын чырмалышып биригүүсүнөн келип чыккан. Натыйжада экинчи тамганы биринчи тамганын үстүнө коюп жөнөкөйлөштүрүп жалпы белигини алышкан.

Долларды жасаган кагаздын курамы 25% зыгыр жиби жана 75% пахта жиби түзөт, ошондуктан убакыт өткөн сайын ал кагаз саргарбайт. Кагаз, синтетикалык булалар менен күчөтүлгөн (биринчи дүйнөлүк согушка чейин бул функцияны жибек буласы аткарган).

Банкнота жырттылып же жараксыз болуп иштен чыгышы үчүн аны 4 миң жолу бүктөш керек болот.

Нефть платформасы

Америка Кошмо Штаттары – экономикалык жактан дүйнөдө өнүккөн мамлекеттердин бири. АКШнын экономикалык өнүгүүсүнүн маанилүү өбөлгөсү болуп анын кен байлыктары эсептелет. Алардын көпчүлүгүнүн кору боюнча, дүйнөдө алдынкы орундарда турат. Мисалы, Батыш өлкөлөрүнө салыштырмалуу АКШ көмүр, нефть, жаратылыш газы, уран, темир руда-

лары, молибден рудалары, фосфориттер, күкүрт кору боюнча биринчи орунда турат. Көп кен чыккан жерлери иштелип бүтсө да, ушул күнгө чейин өлкөнүн чарбасынын географиялык сүрөтүнө чон таасирин тийгизип келет.

Ошол эле убакта стратегиялык мааниге ээ болгон илимге сыйымдуу тармактарын өнүктүрүү үчүн колдонулган никель, кобальт, вольфрам, марганец, хром, ниобий, тантал, платина, алмаз сыяктуу байлыктар АКШда жок. АКШ минералдык чийки заттардын 22 түрү менен толук камсыздалган, калгандарын башка жактан

Батыш өлкөлөрүнүн арасында нефтинин кору боюнча АКШ биринчи орунда турат (3,8 млрд.т), ал эми дүйнөдө сегизинчи-онунчу орунда. Нефть чыккан жерлердин жалпы саны 15 миңге жакын жана алар 20 штатта жайгашкан.

АКШнын электроэнергетикасы

Пикап Форд F-150нүн чогултуусу

алууга аргасыз болушат. Бул медалдын бир эле бети. Ал эми экинчисинин мааниси: АКШнын жерлеринин 2/3 бөлүгү жеке менчиктерге тиешелүү. Ошондуктан кен байлыктарды изилдөө бир топ кыйынчылыктарды туудурат.

Экономикасын алсак, айыл чарба жана өнөр жай тармактары жогорку деңгээлде турат. Өлкө көмүр, жаратылыш газ жана нефть энергоресурстары менен жакшы камсыздалган. Андан сырткары нефть, газ жарым-жартылай экспорттолот б.а. башка өлкөлөргө сатылат. Электроэнергия

Америка Кошмо Штаттарынын өнөр жайларынын эң маанилүү тармагы болуп – унаа (автомобиль) курулушу эсептелет. Өлкөнүн унаага болгон талаптарынын 2/3 син «Дженерал Моторс», «Форд Мотор» жана «Крайслер» корпорациялары камсыздандырып келишет.

өндүрүшү өтө чоң көрсөткүчтөргө ээ. Бул өндүрүштө АКШ дүйнөдө биринчи орунда турат.

Машина куруу жана металл иштетүү – америка өнөр жайларынын эң чоң тармактары болуп саналат. Ал тармактарда 40% ишке жараган өлкөнүн калкы эмгектенишет.

АКШда машина куруу тармактарынан башка кеме куруу тармагы алда канча артта турат, себеби дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн конкуренцияны жеңе албай келет. Кеме куруу тармагы негизинен түндүк-чыгышта жайгашкан.

Авиациялык өнөр жайлары «Боинг», «Юнайтед Текнолоджиз» жана «Макдоннелл-Дуглас» ири компанияларын дүйнөгө алып чыгышкан. Алардын ишканалары көптөгөн штаттарда жайгашкан. Айрыкча Тынч океан жээктеринде, өзгөчө Сиетл шаарында жакшы өнүккөн.

Айыл чарба тармагында болгону АКШнын 3% калкы алектенет. Бирок ага карабастан айыл чарба өтө маани-

Ковбойлор уй үйүрлөрүн айдап баратат

АКШдагы BoeingEverett заводу

лүү тармак болуп эсептелет. Айыл чарба өндүрүшү боюнча дүйнөдө башка өлкөлөрдөн алда канча алдыда. Өнөр жайларга караганда бул чөйрөдө эмгек көрсөткүчтөрү тездик менен өсүүдө. Айыл чарба өлкөнүн талаптарын толугу менен камсыздандырып гана тим болбостон, экспортко да жөнөтөт. Айыл чарбанын өнүгүүсүнө, орун алуусуна климаттык жана кеңири жайылган жерлердин ресурстары негиз болот. Суулуу жерлер, жайыттар, иштелүүчү жерлер АКШнын болжол менен жарым территориясын ээлеп турат.

АКШда мал чарбасы негизинен бодо малдарды (сүт жана эт алуу максатта) жана канаттууларды багуук менен өнүккөн.

Дүйнөлүк соодада маанилүү ролду ойнойт. АКШнын Атлантика жана Тынч океандарына чыгуу мүмкүнчүлүгү башка көптөгөн өлкөлөр менен транспорттук, экономикалык байланыштарды түзүүгө жана өнүктүрүүгө жардам берет.

АКШнын сырткы экономикалык байланыштары өзүнүн масштабдары менен таң калтырат. Башка экономикасы өнүккөн өлкөлөрдөн, АКШнын сырткы соодасынын көлөмү алда канча көп экендиги анык.

АКШнын өтө чоң ички базары бар. Ал эми АКШнын сырткы соодасына Канада, Мексика жана Японияга окшогон кошуна мамлекеттер чоң ролду ойнойт. Бул өлкөлөр менен болгон сырткы соода айланышы 40% дан өйдө турат.

АКШ төмөнкү өлкөлөр менен тыгыз кызматташтыкта турат: Канада, Кытай, Мексика, Япония, Германия. Экспортко чыгуучу негизги товарлар болуп нефть, унаалар, самолёттор, вертолёттор, унаа тетиктери, компьютерлер, телекоммуникациялык жабдуулар жана медикаменттер эсептелет. Ал эми АКШнын сырттан сатып алган товарлары катары б.а. импорт товарлар төмөнкүлөр: нефть, өнөр жай, айыл чарба азыктары, компьютерлер, унаалар, унаа тетиктери, кеңсе техникалары, телефондор, кийимдер, дары-дармектер, эмеректер ж.б..

Уолл стриттеги брокерлер

Уолл-стрит – Нью-Йорк ишкердик кварталынын тарыхый финансылык болбору. Туристтердин арасында белгилүү болгон «Уолл Стриттеги өгүз».

МАДАНИЯТЫ

Америка Кошмо Штаттарынын маданияты, өлкөнүн улуттук жана рассалык көп түрдүүлүгүнүн таасири астында куралган. Ирландия, Германия, Польша, Италия өлкөлөрүнөн келгендер, Африканын кулдарынын тукумдары, ошондой эле америкалык индеецтер жана Гавайя аралынын жергиликтүү адамдары эбегейсиз чоң таасир берип, «маданияттын аралашып кетүүсүнө» алып келди. Аралашуунун таасири астында белгилүү стереотиптер пайда болуп, жалпысынан баары биригип американын маданиятын мүнөздөйт.

Архитектура. АКШнын архитектурасында ар кандай стилдер: азыркы учурдагы (фабрикалык, электр) жана өткөн кылымдагы стилдер (грек, роман) колдонулуп келген.

1860–1880 жж. арасында АКШда «фабрикалык стиль» деп аталган курулушту индустриализациялоо идеялары киргизилген. Азыркы учурдагы курулуштун негизин оодарган, темир-бетон деп аталган материал пайда болгон. Темир-бетондон жасалган биринчи имарат архитектор Уордтун долбоору боюнча 1873–1876 жж. курулган.

XIX кылымдын экинчи жарымында архитектурага темир жана чоюн каркастары жана ошондой эле бышык жана салмагы боюнча жеңил болгон алюминий металлы киргизилет.

Каркастарды колдонуу менен көк мелжиген имараттар курулуп, анын мекени Чикаго деп эсептелинип келет.

Алгач бийик имараттарды куруу

Дүйнөдө эң биринчи көк мелжиген имарат Чикагодо 1885-жылы курулган Home Insurance Building Камсыздандыруучу компаниясынын 10 кабаттуу имараты курулуп, анын бийиктиги 55 метр гана жеткен.

Боюнча Чикаго алдыңкы орунду ээлейт келген, бирок 1893-ж. бийиктиги 39 метр-

ден ашык имараттарды курууга чектөө киргизилип, көк мелжиген имараттардын кийинки өнүгүүсү Нью-Йоркко таандык болгон.

Биринчи жүз кабаттуу имараттар өткөн кылымдын 30-жж. курулуп, ошол мезгилден баштап көк мелжиген имараттардын атаандашуусу пайда болот. Ар бир курулуш компаниясы атандашынан да бийик көк мелжиген имараттарды куруу керектигин эсептеген. Мисалы Крайслер-Билдинг жана Эмпайр-Стейт-Билдингтин ортосундагы атаандаштык

Эмпайр-стейт-билдинг. Бийиктиги боюнча дүйнөдө 30 орунда, АКШда бийиктиги боюнча 5 орундагы имарат: Дүй-

Эмпайр стейт билдинг

нөдө 100 дөн ашуун имараттардын ичинен биринчилерден болуп курулган. Улуу депрессия убагында 14 айдын ичинде, 1931-ж. курулуп бүткөн, 1972-ж. Бүткүл дүйнөлүк соода борбору курулуп бүткөнгө чейинки аралыкта дүйнөдөгү эң бийик имарат болуп эсептелген, 2001-ж. 11-сентябрда Бүткүл дүйнөлүк соода борбору кулагандан кийин 2013-ж. Нью-Йорктун эң бийик имараты катары белгиленген.

Крайслер-билдинг. АКШда бийиктиги боюнча 9 орунда; бийиктиги 305 метрден ашкан (1000 фунт) алгачкы имараттардан болгон: 1930-жылдан 1931-жж. га чейин Эмпайр –стейт –билдинг; болот каркастуу, кирпичтен курулган дүйнөдөгү эң бийик имарат болгон.

Крайслер билдинг

Американын маданияты азыркы мезгилдеги цивилизацияга көп нерселерди берди- бул американын телеберүүсү жана киносу (дүйнө жүзүнө белгилүү «Голливуд»), бул блюз, джаз, хип-хоп, кант-

Көк мелжиген имараттардын көпчүлүгү Нью-Йоркто. Бийиктиги 180 метрден кем болбогон курулуу учурундагы имараттарды кошкондо 216дан ашуун, ал эми экинчи орунда бийиктиги 150 метрден кем болбогон курулуп жаткан имараттарды кошкондо 114 көк мелжиген имараттар бар. Үчүнчү орун Лос-Анджелесте бийиктиги 150 метрден кем эмес 25 көк мелжиген имараттар орун алган.

ри сыяктуу музыкадагы жаңы багыттар, бейсбол жана америкалык футбол сыяктуу спорттун түрлөрү, бул массалык өндүрүштөр (Фордтун конвеерлери), тез тамактануу ресторандары (Мак-Дональдс ж.б.), белгилүү суусундуктар жана азыктар (Кока-кола). Америкада биринчилерден болуп интернет жана массалык жеңил машиналар пайда болот. Ушулардын баары азыркы мезгилдеги дүйнөлүк массалык маданияттын негизинде америкалык маданият бар экендигинен кабар берет.

АКШнын маданиятын изилдөөдө **америкалык музыка** чоң кызыкчылык туудурат. Ал өзүнө салттарды, стилдердин жана жанрлардын ар түрдүүлүгүн камтыйт. Бүгүнкү күндө америкалык музыканын индустриясы дүйнөдөгү эң өнүккөн музыка катары эсептелет. Афроамериканецтердин музыкалык традицияларын блюз, джаз, рок-н-ролл, хип-хоп сыяктуу атактуу багыттардын пайда болушуна түрткү берген.

Африканын фольклордук традициялары джаздын пайда болуусуна себеп болгон. Бул стиль «каралардын» музыкасы менен «актардын» популярдык турмуштук, ырдап бийлей турган стилдердин айкашуусунда натыйжасында, АКШнын Түштүгүндө XX кылымда пайда болот. Луи Армстронг, Элла Фицджеральд, Гленн Миллер и жана башка – белгилүү джаз аткаруучулары келип чыккан

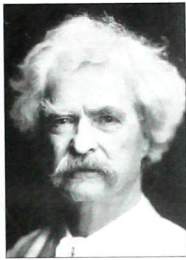

Фенимор Купер
(1789–1851))

Вашингтон Ирвинг
(1783–1859)

Марк Твен
(1835–1910)

Теодор Драйзер
(1871–1945).

Джек Лондон
(1876–1916)

XVIII к. Америкада өзүнүн адабияты пайда боло баштаган. Адабияттын калыптануу мезгили 19 к.башына туура келет. Америкалык адабиятта романтизм чоң ролго ээ болгон.

АКШда романтизмдин белгилүү өкүлү **Фенимор Купер** (1789–1851). Анын чыгармалары: «Могикандардын акыркысы», «Зверобой», «Лоцман», «Моникиндер» романы, памфлеттик трактат «Америкалык демократ» Түндүк Америкадагы көз каранды эместик үчүн болгон согуш жөнүндөгү тарыхый жана окуялуу роман. Ал биринчилерден болуп америкалык романтиктердин арасынан Америкада гана эмес, Европада да популярдуулукка ээ болот.

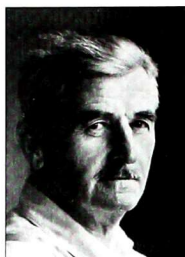
Америкалык новеллистиканын негиз салуучусу болуп жазуучу-романтик **Вашингтон Ирвинг** (1783–1859) болгон. Анын чыгармалары: «Эскиздердин китеби» (1819–1820), «Саякатчынын аңгемелери», «Альгамбра». Америкалык «карья» юмористтик талкуулосу «Нью-Йорктун тарыхы» хроникасында баяндалган жана Х. Колумбдун, Дж. Вашингтондун өмүр баяндарын жазган.

Ирвингтин чыгармаларына буржуазиялык сатиралык шылдыңдоо мүнөздүү. Американын адабиятында биринчилерден болуп Ирвинг америкалык фольклордун казынасына кайрылган.

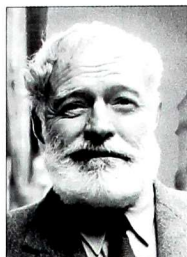
Граждандык согуш убагында, 19 к. 60- жылдарында адабиятта демократиялык тенденциялар байкала баштайт. Легендарлуу жазуучу **Марк Твен** (1835–1910) АКШнын адабиятынын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон. Марк Твендин жардамы менен ошол мезгилдин таш боор жана аёосуз чындыкты чыгармаларында чагылдырган: «Том Сойердин жоруктары» (1876), «Канзаада жана жакыр» (1882), «Гекльберри

Луи Армстронг

Уильям Фолкнер
(1897–1962)

Эрнест Хемингуэй
(1899–1961)

Финниндин жоруктары» (1884), «Король Артурдун Коннектикут короосундагы янкилер» (1889) ж.б. Жазуучунун көпчүлүк чыгармалары тасмага тартылган.

Дүйнөгө белгилүү жазуучу **Теодор Драйзердин** (1871–1945) чыгармачылыгында реализм натурализм менен айкалышкан. «Керри эжеси», «Дженни Герхарт», «Гений», «Америкалык трагедия» сыяктуу чыгармалары коомдогу адамдын социалдык абалына арналган.

Реалисттик адабияттын өнүгүүсүнө жазуучу **Джек Лондон** (1876–1916), Нобель сыйлыгынын лауреаттары **Уильям Фолкнер** (1897–1962) жана **Эрнест Хемингуэй** (1899–1961) эбегейсиз чоң салым кошушкан.

АКШнын маданиятында ХХ кылымда жаралган киноискусство алдыңкы орунду ээлеп, ушул кылымдын 1920-жж. искусствонун өз алдынча түрү болуп калды. Дүйнөнүн бир да өлкөсүндө АКШдагыдай кино анчалык деңгээлде өнүккөн эмес: алсак фильмдердин өндүрүш техникасын мыкты деңгээлге жеткирүү, сценарийлерди иштеп чыгуу, актерлордун чеберчилиги, кинофильмдин жанрларынын анын сюжеттеринин көп түрдүүлүгү менен айырмаланып турат.

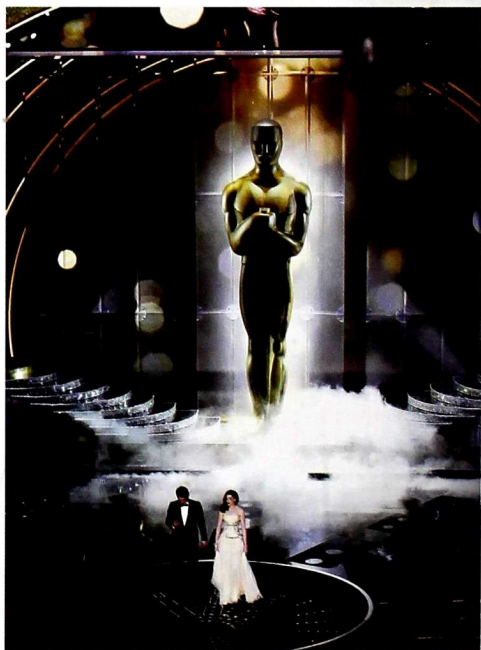
АКШда киноискусствонун жаралышы 19 к. аягына 20 к. башына таандык. Биринчи киносеанс Парижде биринчи кино көрсөтүү болгондон кийин 4 айдан кийин 1896- ж. болгон.

Киноаппаратты АКШда **Томас Алва Эдисон** (1847–1931) ойлоп тапкан. Ал Нью-Йоркто өзүнүн кинофирмасын түзгөндөн

кийин, анын артынан башкалары пайда болот. Бул этаптагы картиналар бир – эки минут гана демонстрацияланып, хроникалдуу болгон.

АКШда киноискусствонун андан кийинки өнүгүүсүнө чоң салымды режиссер **Дэвид Уорк Гриффит** (1875–1948) кошот. Анын фильмдеринде кинонун көркөм дааналыгын байыткан Ыри план, катарлаш монтаж, «тескери кадр» киргизилген.

XX кылымдын башында кинофирмалардын арасында кино өндүрүшүн монополизациялоо максатында атаандашуу жүрөт. Бул атаандашууда **Голливуд** жеңип

«Оскар» премиясын тапшыруу аземи

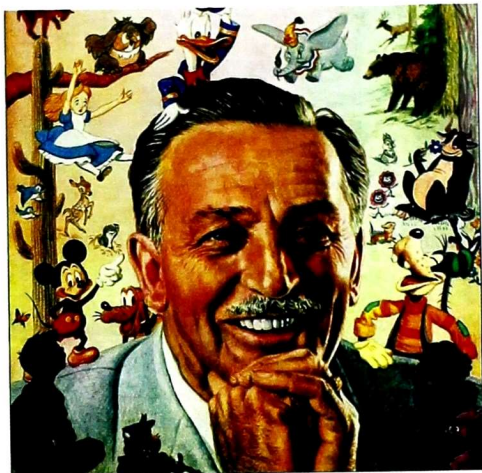
чыгат. Голливуд-кинофильмдерди жана кино жылдыздарын чыгарган эң ири фабрика. Ал жерде эң жакшы америка фильминде, өлкөнүн киносунда ар кандай областарда жакшы жетишкендиктерге ээ болгондорго, киноискусствого кошкон салымы боюнча эң белгилүү болгон «Оскар» премиясы ыйгарылат.

Белгилүү америкалык актер **Чарльз Спенсер Чаплин** (1889–1977) – кинорежиссер, сценарист, композитор, продюсердик чыгармачылыгы менен дүйнөгө таанылган. Англиялык мюзик-холлдун сахнасында ойноп, 1913-жылдан баштап Чаплин аттуу трагикомедиялык масканы түзүп, америкалык кыска метраждуу тасмаларга тартыла баштайт. 1954-жылы Чаплин дүйнөнүн премиясына татыктуу болгон.

Чарльз Спенсер Чаплин

Америкалык кинорежиссер аниматор, сүрөтчү продюсер жана актер **Уолтер Элайас Диснейдин** (1901–1966) чыгармачылыгы дүйнөгө белгилүү бол-

Уолтер Элайас Дисней

гон. Уолт кинематографиянын тарыхында музыкалык жана үн менен коштолгон мультфильмдердин жаратуучусу болду. Уолт Диснейге чоң ийгиликтерди Микки Маус алып келет.

Ар кайсы мезгилдерде улуу чебер тарабынан көптөгөн «Алиса кызыктар өлкөсүндө», «Күлала», «Питер Пэн», «Уктаган сулуу», «Бэмби», «Пиннокио» сыяктуу белгилүү мультфильмдер жаралат. Уолт Дисней компаниясы убакыттын өтүшү менен империяга айланган.

Өзүнүн өмүрүндө Дисней режиссер катары 111 фильмдерди тартып, 576 кинофильмдерге продюсер болгон. Киноискусство тармагындагы сиңирген эмгектери «Оскардын» 22 премиясына жана Ирвинг Тальберг атындагы премияга татыктуу болгон.

Диснейде ата-энелер балдары менен бирге ойной турган оюн-зоок сейил багын куруу идеясы болгон. Кинопродюсер өзүнүн кыялын 1955-жылы иш жүзүнө ашырып, Калифорния штатында Анахаймеде «**Диснейленддин**» алгачкы ачылуу аземин өткөргөн.

ТУРИЗМ

АКШ территориясы боюнча төртүнчү, ал эми калкынын саны боюнча үчүнчү орунду ээлеген өнүккөн өлкө. АКШ дүйнөдөгү эң ири экономикага ээ. Бирок туристтик бизнестин өнүгүүсү боюнча Европандан бир аз артта калат. Жылына өлкөгө 50 миллиондон ашуун адамдар келет. АКШда туризм экономиканын эң ири тармагы катары чет өлкөдөн да Кошмо Штаттан да келген миллиондогон туристтерге кызмат көрсөтөт.

Кошмо Штаттар зор жана табигый рекреациялык ресурстарга бай, алардын негизинде туристтерге кызыкчылык туудурган эң чоң райондор пайда болгон. **Деңиз жээгиндеги туризм** эң ири Гавайи, Калифорния, Флорида сыяктуу райондордо жакшы өнүккөн. **Тоо туризми** батыш тараптагы штаттарда жакшы өнүгүп, алардын ичинен эң жагымдуу район катары Аскалуу тоолор району эсептелет. **Көл жээгиндеги штаттар** туристтерди өздөрү-

нүн укмуштай көлдөрү менен кызыктырат. АКШда кайталангыс касиетке ээ болуу менен көпчүлүк туристтерди кызыктырган 50дөй улуттук сейил бактары бар. Туристтер арасында атактуу сейил багы катары Йеллоустон, Йосемитский, Глейшер, Секвойя эсептелет.

Туристтер АКШга анын жаратылышын көрүүгө гана келбестен, шаарларын, тарыхый эстеликтерин, көңүл ачуу жерлерин да көрүүгө келишет. Ушулардын баары американлыктардын өздөрүнө да кызыктуу болуу менен, эс алуу жерлерге көп келишет.

XX кылымдын башында автонаалардын көбөйүүсү менен өлкөнүн көпчүлүк жашоочуларына өз алдынча саякатка чыгуу жеңил болуп калды. Эс алуунун атактуу түрү болуп өлкөнүн алыскы жерлерин көрүүгө ыңгайлуу болгон трейлери бар автоунаа эсептелет.

АКШнын территориясында ички ту-

Гавайя-гүбөлүк жайдын королевствосу

Аспен – лыжа спорту менен белгилүү болгон Колорадо штатындагы шаар

ризм басымдуулук кылат, ал эми чет жактан келгендердин негизин Мексикадан, Бразилиядан, Канададан келген туристтер түзөт. Акыркы жылдары Европада жана башка өлкөлөрдөн келген туристтердин саны көбөйдү.

АКШда туристтерди кызыктырган кызыктуу, улуттук сейил бактар, тарыхый жерлер жана музейлер бар.

Дүйнөдөгү атактуу музейлердин онунун төртөөсү АКШнын территориясында жайгашкан. Нью-Йорктогу Метрополитен, Лос-Анджелестеги Гети музейи, Чикагодогу искусство институтунун музейи жана Вашингтондун Улуттук галереясы.

Азыркы мезгилде туристтерди оюн-зоок сейил бактары, фестивалдар, кумар оюндарынын борборлору, гольфтор үчүн талаалар, тарыхый эстеликтер, мейменканалар, музейлер, ресторандар, СПА-комплексер кызыктырат. Алардын көпчүлүгү Лас-Вегаска барууга кызыгышат.

Америка жөнүндө маалымат алуучу саякаттардын спецификалык өзгөчөлүгү болуп этнографиялык экскурсияларга катышуу болуп саналат. Экспедицияда индеецтердин жашаган жерлерин, инк, ацтек, майя империяларынын эски шаарларын көрүп чыгууну камтыйт.

Нью-Йорк - АКШнын эң чоң жана дүйнөлүк деңгээлдеги мегаполиси

АТАКТУУ АЖАЙЫП ЖЕРЛЕРИ

АКШ табигый да, колго жасалган да атактуу ажайып кызыктуу жерлерге бай. Бул өлкө өздөрүнүн масштабдары жана рекорддору менен таң калтырат. Америка колония мезгилиндеги жана колонияга чейинки мезгилдеги тарыхка, салттарга, байлыктарга, тарыхый эстеликтерге, өзгөчө архитектуралык имараттарга бай.

Меса-Верде – Колорадо штатынын туштүк батыш тарабында жайгашкан, Американын кызыктуу жана укмуштуу улуттук сейил бактарынын бири. Сейил багын индеец уруулары тогуз кылым мурун курган аскалуу турак жайлардын айланасына курушкан. 1976-жылы Меса-Верде ЮНЕСКО нун тизмесине киргизилген.

Байыркы пуэбло элинен чыккан индеец уруулары көп кылым жашашкан. Алар аңчылык, айыл чарба, негизинен маисти өстүрүү менен алектенишкен. Топурактан жасалган үйлөрдө жашаган

индеецтер тарабынан 17-кылымда Меса-Верденин боорунда таң каларлык турак жайлар курулган. Азыркы мезгилде ал планетага белгилүү болгон АКШдагы эң ири аскалуу имараттардын комплекси катары эсептелинет. Пуэблор XIII кылымда бул жерди катуу кургакчылыктан кийин таштап кетишкен.

1906-жылы АКШнын президенти Меса-Вердеге улуттук сейил бак наамын берген. Белгилүү швед окумуштуусу Густав Норденшельд байыркы курулуштарды тонобостон, сактап, жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн жардамы менен ушул наамга ээ болот. Анын аракетинин жардамы менен бул тарыхый эстеликтер бүткүл дүйнөгө белгилүү болот.

Капитолий – Вашингтондо Капитолий дөбөсүндө АКШнын Конгресси орун алган жер. 1793-жылы 18-сентябрда Джордж Вашингтон тарабынан Капито-

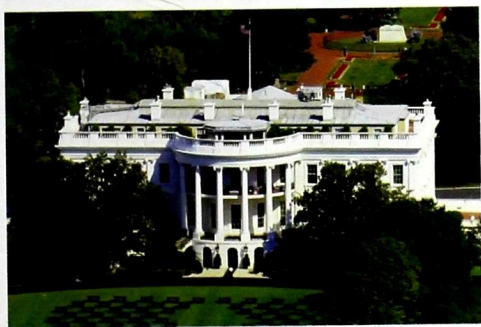

Меса-Верде

лийдин биринчи ташы коюлат. Имараттын курулушунда архитекторлордун бир канча муундары эмгектенген. 1800-жылы ноябрь айында Конгресс биринчи жолу Капитолийдин курулуп бүтө элек имаратында чогулат.

Азыркы мезгилде Капитолий аянты 53 га жакын сейил багы менен курчалган, анда болжол менен 540 бөлмө бар. Капитолий Вашингтон Монументи жана Линкольн Мемориалы менен 1800 метрлик Улуттук аллея аркылуу байланышат. Парламенттин борборунун чыгыш тарабында Конгресстин Китепканасы жана Жогорку соттун резиденциясы орун алган.

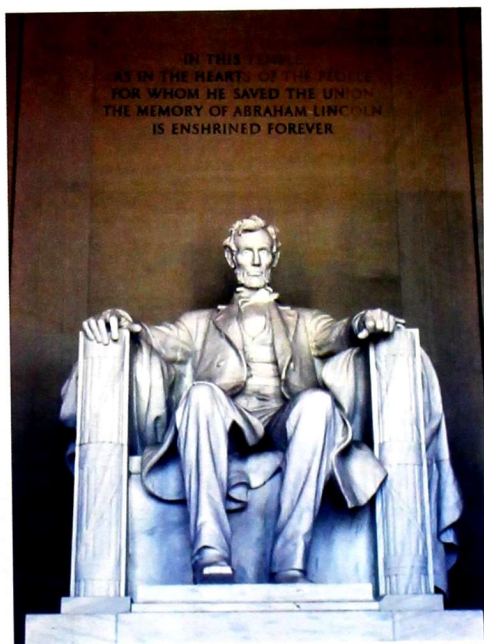
Ак үй – Вашингтон, АКШ

Ак үй-АКШнын президентинин резиденциясы. Ак үй – АКШнын кызыктуу жерлеринин бири, анткени ал АКШнын президентинин расмий резиденциясы. Ак үй Колумбия округундагы Вашингтондун түндүк батыш тарабында Пенсильвания-авеню 1600 дарегинде жайгашкан.

АКШнын президентинин келечектеги резиденциясынын биринчи ташы 1792-жылы 13-октябрда коюлган. Архитектор Джеймс Хобан тарабынан жаңы классикалык стилде курулган. Курулушка негизги материал болуп вирджиниялык кум таш колдонулат. Кум таш көңдөйлүү материал болгондуктан, курулуш бүткөндөн кийин анын дубалдары акиташтын, гүрүчтүн желиминин, казеиндин жана коргошундун аралашмаларынан жасалган. Ошонун натыйжасында имарат ак түскө ээ болуп, Ак үй деп аталып калган.

Линкольндун Мемориалы – шаардын борборундагы Улуттук аллеяда жайгашкан Вашингтондогу эң кызыктуу жерлердин бири.

АКШнын 16-президентинин айкели имараттын так ортосунда орнотулган. 36 колонна Линкольн каза болгондон кийинки Союздун курамына кирген штаттарды билдирет. Имараттын сырткы дубалдарында 1922-жылы мемориал курулуп бүткөн мезгилдеги АКШга кирген 48 штаттын аттары чегилген. 1959-жылы АКШнын курамына Аляска менен Гавайя кошулгандан кийин, мемориалдын кире беришинде алардын аттары менен жазылган такталар орнотулат. Мемориалга болжол менен жылына 6 млн туристтер келет.

Линкольндун мемориалы

Конгресстин Китепканасы өкмөт органдарын, изилдөө мекемелерин, илимий кызматкерлерди, жеке фирмаларды, өнөр жай ишканаларын, мектептерди тейлейт. Китеп басылып чыккан мезгилден тартып китепкана 5500дөн ашуун өзгөчө

АКШнын конгрессинин окуу залы

коллекцияга ээ. Конгресстин китепкана-сында 1460 окурмандарды кабыл алган 18 залы бар.

Китепканада 470 тилде 30 млндон ашуун китептер бар. Эгерде материалдын көлөмүн санарип форматына өткөрсө, аны сактоо үчүн 20 теребайт талап кылынат. Акырындык менен материалдын баары санарип форматка өтүп, бүгүнкү күндө материалдын көлөмүн 10% га өткөрүлгөн.

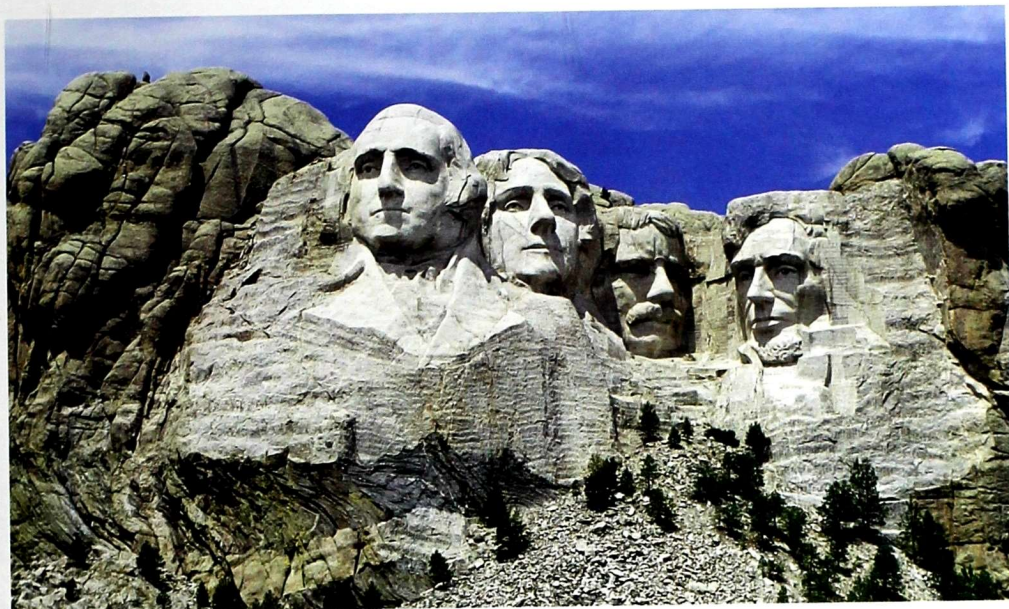
Эркиндик Статуясы – дүйнөдөгү жана АКШдагы эң кооз статуялардын бири, аны «Нью-Йорктун жана АКШнын символу», «эркиндиктин жана демократиянын символу» деп көпчүлүк учурда аташат. Манхэттендин түштүк аягынан болжол менен түштүк батыш тарабынан 3 км чакырымда Эркиндик аралында статуя жайгашкан. Эркиндиктин кудайы оң колунда факелди ал эми сол колунда тактайчаны кармап турат. Тактайчада «JULY IV MDCCLXXVI» («4

июль 1776-жыл») жазуусу чегилип, көз карандысыздык Декларациясынын кабыл алган күнүн билдирет. «Эркиндик»

Эркиндик статуясы

Рашмор тоосу

статуясы бир буту менен үзүлгөн чынжырдын жанында турат.

Ачылган күнүнөн баштап статуя багыт берүүчү маяк катары да кызмат кылган. 16 жыл ичинде 3 кароочу кезек менен факелдин отун өчүрбөй карап келишкен.

Рашмор тоосу. Улуттук мемориал Рашмор тоосу, АКШнын белгилүү кооз жерлеринин бири болуу менен, өлкөнүн улуу тарыхын көп кылымдарга сактап калуу максатында, америка президенттеринин урматына курулган. Блэк-Хиллз (Black Hills), Түштүк Дакота тоолорунда жайгашкан мемориал, жылына 3 млн туристтерди өзүнө тартаат. Монументти куруу идеясынын автору жергиликтүү тарыхчы Доан Робинсон.

Эбегейсиз чоң монументтердин скульптору болуп Гатсон Борглум эсептелет.

Алгачкы президент Джордж Вашингтон, көз карандысыздык Декларациясынын авторлорунун бири Томас Джефферсон, өткөн кылымда өлкөнү кыйынчылык мезгилде башкарып турган Теодор Руз-

вельт, кулчулукту жокко чыгарган Авраам Линкольн урмат -сыйга татыган.

Нью-Йорктогу борбордук сейил багы – дүйнөдөгү белгилүү сейил бактарынын бири. Ландшафтары табигый көрүнгөнү менен, анын баары колдон жасалган. Аянтында бир канча спорт секциялары: коньки тебүү, хоккей, бейбол, футбол, баскетбол бар. Сейил багы жылына 40 млндон ашык адамдарды кабыл алат.

Сейил бак 1859-жылы ачылган, бирок аны курууга эбегейсиз көп аракеттер жумшалган. 20жыл ичинде болжол менен 20 миңдей жумушчулар көптөгөн жерлерди которуп, 5 млн дарактарды отургузуп, сазга айланган жерлерди кургатып, жасалма көлмөлөрдү жасап, дандшафтын аскалуу жерлерин жардырышкан.

Бруклин көпүрөсү – Бруклин менен Манхэттенди бириктирген магистраль катары гана эмес, Нью-Йорктун эң кооз жерлеринин бири катары да эсептелет. Көпүрөнү курууга 14 жыл сарпталып, 600дөн ашуун адамдар иштеген. Ал ачылган мезгилде дүйнөдөгү эң узун, узундугу эки километрдей асма көпүрө болгон. 130 жыл-

дык асма көпүрөнүн үстүнөн, күнүнө 150 000 транспорт каражаттары жүрөт.

Манхэттендин эң эле белгилүү жери катары **Таймс сквер** эсептелет. Бул жерде театр, кинотеатр, дүкөн, ресторандар жана көп сандаган жаркыраган жарнама дисплейлери бар. Таймс сквер сыяктуу жерлери үчүн Нью Йоркту эч качан уктабаган шаар катары көрүшөт. Бүгүнкү күндө бул аянтка дүйнөдөн көптөгөн адамдар көргөнү келет. Таймс сквер көптөгөн жарнама дисплейлери, көптөгөн ресторандар, дүкөндөр, анын ичинде Уолт Диснейдин, «Toys 'R' Us» оюнчуктар дүкөнү менен өзгөчөлөнүп турат. Бирок көбүнчө туристтер Бродвейдеги шоуну көрүүгө келет.

Голливуд – бүткүл дүйнөгө киноиндустриянын жүрөгү катары таанымал болгон Лос-Анджелестин району. Голливудду кинофестивалдар өтүп, кинопремиялар ыйгарылып, көптөгөн киностудиялары бар кинофабрика катары көрүүгө болот. 1960 жылдан бери эң жакшы киноактерлордун аттары 1960-жылдан бери

чегилип, жылдызчалар орнотулуп белгилүү Жылдыздар Аллеясы (Даңк Аллеясы) төшөлгөн. Аллея Голливуд бульварынын 15 кварталына жана Вайн стриттин 3 кварталына созулат. Тротуардын эки бетинде тең 2500 кызыл-кызгылт түстөгү латунь кыносу бар 5 жылдыздуу жылдызчалар плиталарга орнотулган. Жылдыздын так ортосунда 5 категориянын бирин көрсөткөн лауреаттын аты жана эмблемасы көрсөтүлгөн: театр (театралдык маскалардын сүрөттөрү), радио (микрофон), музыка (фонограф), телеберүү (антенналары бар эски сыналгы), кино (пленкалуу кинокамера). Жылына бул жерге 10 миллиондон ашуун туристтер келет.

Голливуд жана Лос-Анджелестин таанымал болгон эң кызыктуу жери – **Граумандын кытай театры**, анда кинематографтын таанымал адамдары бетонго өзүнүн колунун жана бугунун тактарын калтырышат. Бул жерде салттуу түрдө дүйнөлүк деңгээлдеги жылдыздардын жана кинематографтын жактоочула-

Жаңы жылдагы Таймс сквер

Граумандын кытай театры

рын чогулткан голливуд фильмдеринин премьералары өтүп турат.

Голливуд бульварынын башка дагы белгилүү жери – «Оскар» премиясын тапшыруу аземи өткөн Кодак театры (Долби). Жыл сайын февраль айында бул жерде жүздөгөн журналисттер чогулуп, кызыл килемчелер салынат. Бирок күнүмдүк жашоодо театрдын кызыкчылыгы деле жок.

Уолт Диснейдин идеясынын ишке ашуусу – Америка Кошмо Штаттарынын

Калифорния штатындагы **Диснейленд оюн-зоок сейил багы**. Ал сейил бактардын арасынан биринчилерден болуп ачылып, 1955-жылы негизделген. Бул жерде бүткүл дүйнөдөн балдар гана эмес, чоңдор да бул жерде болууга кыялданышат. Курулган жылдан баштап ал «Диснейленд» деп аталып, 1998-жылы «Диснейленд сейил багы» деген наамга ээ болот. Бул сейил бакты куруу идеясы Уолт Диснейге кыздары менен оюн-зоок сейил багына келгенде келет. Өзүнүн кеңешчисинин жардамы менен Анахаймадан алыс эмес жерден жер (аянты 65 га) сатып алат. Легендарлуу сейил бактын курулушу кийинки эле жылы башталат. 1955-жылы 17-июлда Диснейлендин ачылышы болот.

Оюн зоок сейил багында «өлкө» деп аталган тематикалык жерлерди салышкан: алсак, Башкы көчө, АКШ, укмуштуу окуялар дүйнөсү, Жаңы Орлеандын аянты, Чегара жанындагы өлкө, Жаныбарлар өлкөсү, Кыялдар өлкөсү, Миккинин аймагы, Уктап жаткан кыздын сепили.

Диснейленд

МАЙРАМДАРЫ

Кошмо Штаттарынын жарандары кандай жумуш жасашпасын барына олуттуу жана кылдаттык менен мамиле жасашат. Ал эми майрамдарды АКШда жалпы элдик сүймөнчүлүк менен майрамдашат. АКШда диний же дин менен аралашпаган күндөргө туура келген майрамдардан сырткары өздөрүнүн көптөгөн майрамдары бар. Мындай чектелүүнүн себеби, өлкөнүн саясий түзүлүшү, АКШнын жашоочуларынын көп улуттуулугу эсептелет.

Мамлекеттик жогорку бийликтер тарабынан белгиленген жалпы федералдык майрамдардан сырткары ар бир штат өзүнчө жарыялап чыккан майрамдар да бар.

Көз карандысыздык күнү

Мисалыга жалпы мамлекеттик майрамдарга Жаңы Жыл, Мартин Лютер Кингтин күнү (январь айында), Көз карандысыздык күнү (4 июль), Президенттер-

Хэллоун Диснейлендде

дин күнү (февраль айында), Инаугурация күнү (20 январь), Эстөө күнү (май айында), Ардагерлер күнү (11 ноябрь), Эмгек күнү (сентябрда), ал эми **диний** – ноябрдын аягында Браазычылык билдирүү күнү жана 25 декабрда Рождество.

АКШнын көптөгөн жарандары дүйнөлүк христиандар коомуна кошулуп **Пасханы**, Бардык ыйыктардын күнү – **Хэллоуини** белгилешет. Төрт жылда бир жолу келүүчү АКШнын Президентин шайлоого байланышкан **Инаугурация күнүнөн** башка майрамдар жылына белгиленет. Андан сырткары штаттардын баарында федералдык бирдиктин уюшулган күнүн урматтаган өзүнчө майрамдар, мисалы 31-октябрда Невада штатында ушундай максаттыгы салтанаттар өткөрүлөт.

Ошондой эле америкалыктар башка себептер менен деле салтанаттарды өткөрүшөт-өлкөнүн календары көптөгөн кызыл менен белгиленген диний, маданий, тарыхый, этникалык, спорт майрамдарга толуп кеткен. Америкалыктардын майрамына бул өлкөнүн территориясында ирланд коомунун колдоочусу – **Ыйык Патриктин күнү** кошулат. Ал күнү иштетүүчүлөр ирландыктарга эс алууга уруксат берип, америкалыктар сый көрсөтүү максатында жашыл кийинишет.

Француздардан келип чыккан америкалыктар Улуу пост алдында акыркы шейшемби күнү – **Марди-граны** белгилешет. Бул күнү француз общиналары көп болгон Жаңы Орлеан жана Луизианада кооз жана шаан-шөкөттүү параддар өтүп турат.

Мексикалыктар болсо 1862-жылы Пуэблонун жанында Мексика француздарды жеңип чыккан 5-май күнү **Чинко-де Майону** белгилешет. АКШда ушул сыяктуу этникалык майрамдар көп кездешет. Өлкөдө улуттун америкалык салтанат юмор түрүндө белгиленет. 2-февраль күнү өлкө боюнча чынында эле «**Суур күнү**» майрамдалат. Массалык маалымат каражаттарында таң аткандан баштап АКШнын эң акылсыз жашоочусун жарыялап, өкмөт тарабынан расмий түрдө 1-апрелде **Күлкү күнүн** өткөрүшөт.

22 -апрелде **Жер күнүн**, 8-майда Эл

Энелер күнү

аралык аялдар күнүнүн 8 -марттын аналогу – **Энелер күнүн**, 19-июнда **Аталар күнүн** белгилешет.

Америка эл аралык феминизм кыймылынын бешиги катары, аялдардын тен укуктуулук күнү, америкалык түстүү аялдардын жана АКШнын ишкер аялдарынын күнүн майрамдашат.

Ашык болушкандардын күнү да унутулган эмес 14 -февраль-Ыйык Валентиндин күнү. Ошондой эле расмий түрдө **Шириндиктердин күнү** (15-октябрь), хотдогдун жана килейген омлеттин улуттук күнү бар.

Ошондой эле олуттуу баатырдык окуяларды, мисалы, Вьетнам ардагерлер күнүн 30- апрелде, 14-июнда америкалык желектин кунун белгилеп, 6-августта Хиросимада жардырууда курман болгондорго жана Улуу Ата Мекендик согуштун ардагерлерине сый-урмат көрсөтүшөт.

Суур күнү

ТАМАК-АШЫ

Америка планетада өзгөчө тамак ашы менен гана айырмаланбастан, дүйнөнүн куинардык борбору катары да эсептелинет. Англиялык, жергиликтүү индейлер, испан, француз, италия, кытай, мексика жана башка элдердин тамак-аштары интернационалдык америкалык ашкананы түзүштү. Улуттук тамак-аштар боюнча Американын ар бир бурчунда ресторандарды кездештирүүгө болот.

Гамбургер

Америкалыктардын динамикалык жашоо темптерине байланыштуу коомдук тамактанууларынын сүйүктүү жерлери болуп кафе-барлар, фаст фуд тамактанган жайлар жана соода автоматтары.

Чоң өлкөнүн ар кандай райондорунда тамак-аштын өзгөчөлүктөрү да ар башка болот. Бул өзгөчөлүктөр ошол аймактын аба ырайына жана басымдуулук кылган этникалык топко байланыштуу.

Өлкөнүн түндүк чыгыш тарабы Британиянын жана кээ бир батыш европалык өлкөлөрдүн салттарына кабыл болсо, түштүк штаттар африкалык жана жер ортолук ашкананын таасирине кабыл болгон (фритюрда бышырылган тоок эти, уй этинен шницельдер, жүгөрү унунан бышырылган таттуулар, крабдан даярдалган тамактар).

Түштүк батыш жана батыш тараптагы штаттар мексикалык куинардык өзгөчөлүктөргө ээ: алсак, фахитас, такос, бур-

ритос, чили конкарне жана өткүр тамактар бар. Орто батыш тараптагы штаттарда болсо италиялык тамак-аштар басымдуулук кылат.

Тамакты даярдоодо америкалыктардын колдонгон негизги азыктары болуп эт(көбүнчө уйдун), деңиз азыктары жана канаттуулар (индейка, тоок). Гарнир катары жер-жемиштер: буурчактын түрлөрү, жүгөрү, спаржа, түстүү капуста (бууга бышырылган кочандуу эмес), катрошканын ар кандай түрлөрү. Дан, макарондор гарнир катары кээде гана колдонулат.

Биринчи тамак катары жеңил сорпolor берилет, бирок биринчи тамакты өтө эле жактырып иче беришпейт. АКШда нанды кээде эле колдонушат.

Улуттук тамак-аштарга мүнөздүү өзгөчөлүк америкалык континенттин жергиликтүү жашоочуларынын куинардык салттарын колдонуу болуп эсептелет. Бул өзгөчөлүктөр буурчак, аш кабак, белгилүү клен сиробу, пекан жаңгагы, бататтар колдонулганында байкалат.

Тамак (эт, жер жемиш) көбүнчө туздуу, ошондуктан даамын чыгаруу үчүн ар түрдүү татымалдар сунушталат. Аларга сарымсак порошогу, мурч, мускат жаңгагы, корица, арахис майы жана башкалар.

Америкалыктардын тамактануусунун негизги элементи болуп McDonald's, BurgerKing, KFC сыяктуу фирмалары ар-

Макдональдс

кылуу сунушталган сэндвич, бургер, картошка фри сыяктуу фастфуддар.

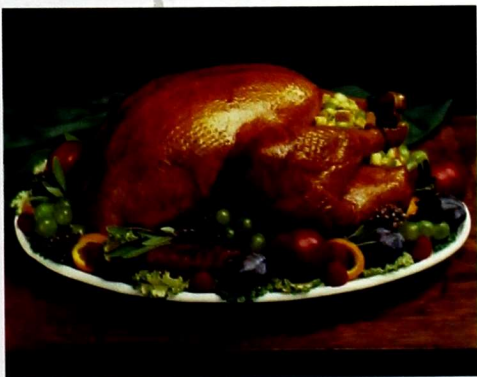
Фастфуд тармагына алгачкы жол салуучу болуп WhiteCastle компаниясы – 1923-жылы Канзас штатында ресторани ачышкан. «fast-food» тез тамактануу термини америкалыктардын күндөлүк турмушунда 1951-жылы колдонула баштаган.

Эртең мененки тамакта сулунун же күрүчтүн боткосу, куурулган жумуртка, жүгөрүнүн хлопьялары, мюсли жана булочкалар. Экинчи тамакка (ланч) салаттар жана бутерброддун түрлөрүн колдонушат.

Эң ток жана тамакты даярдоодо көп убакытты талап кылган бул кечки тамактануу. Америкалыктар кечки тамакка улуттук тамактарды жасашат. Бул көмүрдө же духовкада бышырылган жөжө, каны бар ростбиф, фаршталган индейка (Ыраазылык билдирген күнү сөзсүз түрдө столдун үстүнө коюлат), чочконун кабыргалары.

Ошондой эле америкалыктарда эттен даярдалган рулеттер, кактап бышырылган буурчактар, алма пирогдору жана сиробу бар куймактар популярдуу. Стейк-сиз жана ростбифсиз бир да салтанат өтпөйт. Вегетарианецтер үчүн да чоң ассортимент бар.

Америкалыктар суусундуктун ар

Ыраазылык билдирүү күнүндөгү индейка

кандай түрлөрүн колдонот. Ар кандай мөмө-жемиштин ширелери жана сүт коктейлдерин жактырып ичишет. Чайды болсо муз менен муздатылган түрдө ичип, лимон же сүт менен аралаштырат. Бүгүнкү күндө кола суусундугу эң популярдуу.

Стейк

«Кока-Кола» суусундугу 8-майда 1886-жылы Атлантада (Джорджия штатында) фармацевт Джоном СтитПембертон тарабынан ойлоп чыгарылган. Жаңы суусундуктун атынан коллиграфияны жакшы билген Пембертондун бухгалтери ойлоп чыгып, «Coca-Cola» сөзүн фигуралуу тамгалар менен жазганы азыркы күнгө чейин суусундуктун логотиби катары колдонулат.

250c